

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
ԳԱԳԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀԱԿՈԲ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

7

ՄԱՍ 2

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, ԷԳՈՒԱՐԳԻ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ,
ԳԱԳԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՀԱԿՈԲ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

7-րդ ԴԱՍԱՐԱՆ

*Դասագիրք հանրակրթական
հիմնական դպրոցի համար*

Մաս 2

Վերահրատարակություն

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ • 2019

Երաշխավորված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից

ՀՏԴ 373.5:94(479.25)(075.3)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)g72
Հ 282

Խմբագիրներ՝	ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս ԱՐԱՄ ՄԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու
Հեղինակներ՝	ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ. պատմագիտության դոկտոր (բաժին I) ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս (բաժին II. գլուխներ I, II) ԳԱԳԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու (բաժին II. գլուխներ III, IV) ՀԱՐՈՒՄ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու (բաժին III)
Մեթոդական մասի հեղինակներ՝	ԱՐՄԵՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. պատմաբան, մանկավարժ (I–III բաժինների ամփոփումներ, մեթոդական ապարատ, եզրերի բառարան) ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու (մեթոդական ապարատ, ժամանակագրություն)

Հայոց պատմություն: Գասագիրք հանրակրթական հիմնական դպրոցի 7-րդ դասարանի
Հ 282 համար / Ա. Մելքոնյան, Է. Դանիելյան, Գ. Հարությունյան, Հ. Մուրադյան.— Եր.: «Զանգակ»
հրատ., 2019.
Մաս 2.— 96 էջ:

ՀՏԴ 373.5:94(479.25)(075.3)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)g72

ISBN 978-9939-68-708-7

© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2019
© Հեղինակներ, 2019
© ԴՏՀՏՀ, 2019

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:
Գասագրքում օգտագործվել են լուսանկարներ Աշոտ Մելքոնյանի, Արտակ Մոփսիսյանի,
Սամվել Կարապետյանի, Հրայր Բազե Խաչերեանի, «Զանգակ» հրատարակչության արխիվներից:

Հրատարակչության տնօրեն՝	Էմին Մկրտչյան
Տեխնիկական խմբագիր՝	Նվարդ Փարսադանյան
Ձևավորումը՝	Արևիկ Հակոբյանի, Գրիգորի Հարությունյանի
Վերատուգող սրբագրիչ՝	Լուսինե Դավթյան
Քարտեզների համակարգչ. մշակումը՝	Գրիգոր Բեգլարյանի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100/16: Թուղթը՝ օֆսեթ
Ծավալը՝ 6 տպ. մամուլ: Տառատեսակը՝ «GHEA AspetScool»
Պայմանագիր՝ 03/Հ-19: Տպարանակը՝ 17 121

«Զանգակ» հրատարակչություն
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am
Ֆեյսբուքյան կայքէջ՝ www.facebook.com/zangak

ԲԱԺԻՆ
II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԶԱՐԳԱՅԱԾ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

---

§ 19. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Բագրատունիների դրոշմը

Բագրատունիների զինանշանը

Հայոց իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունի: Ինչպես գիտեք, 855 թ. Աշոտ Բագրատունին արաբների կողմից ճանաչվել էր Հայոց իշխան և սպարապետ: Որոշ ժամանակ անց՝ 862 թ., *Աշոտ Բագրատունին ճանաչվեց Հայոց իշխանաց իշխան:* Նրան տրվեց հարկեր հավաքելու իրավունքը: Խիստ կրճատվեցին խալիֆայությանը վճարվող հարկերը: Հայրենիք վերադարձան Բուղայի կողմից գերեվարված հայ իշխանները:

Հայոց իշխանաց իշխանը կարողացավ իր ազդեցությունը տարածել ոչ միայն Արծրունյաց, Սյունյաց, Արցախի և այլ նախարարների, այլև վրաց ու աղվանից իշխանների վրա: Ահա թե ինչու *նա համարվում էր նաև Վրաց և Աղվանից իշխանաց իշխան:*

Աշոտը հայոց *բանակի թիվը հասցրեց 40 հազարի*, իր եղբորը՝ Աբասին, նշանակեց սպարապետ:

Այսպես՝ Բագրատունիների ձեռքն անցավ երկրի ամբողջ վարչական, տնտեսական և ռազմական իշխանությունը: *Արաբների գերիշխանությունը ձևական բնույթ էր կրում:* Աշոտին պակասում էր միայն արքայական թագը:

Թագավորության հռչակման գործընթացը: Այսպիսով՝ IX դ. երկրորդ կեսին Հայաստանի անկախության վերականգնման համար առկա էին նպաստավոր պայմաններ:

Թուլացել էր Արաբական խալիֆայությունը, նրա հակառակորդ Բյուզանդիան ամեն կերպ

խրախուսում էր Հայաստանի անջատողական քայլերը:

Երկրի անկախությունը վերականգնելու հարցում *միակամ էին հայ հասարակության բոլոր խավերը*:

Այդ գործում ջանքեր գործադրեց նաև *Հայ եկեղեցին*: 869 թ. հայոց կաթողիկոս *Ջաքարիա Չազեցու* նախաձեռնությամբ հրավիրվեց *հայ իշխանների հայրուկ ժողով*: Այն որոշեց Աշոտին հռչակել արքա և Հայաստանը թագավորություն ճանաչելու նպատակով դիմել խալիֆային: Սակայն այդ ժամանակ խնդիրը չլուծվեց:

Բյուզանդական կայսր *Վասիլ (Բարսեղ) I-ը*, որը տեղի Հայկական (Մակեդոնական) արքայատոհմի հիմնադիրն էր, որոշեց դաշինք կնքել Հայաստանի հետ: *876 թ. նա հայրուկ պարսկությունն ուղարկեց Աշոտ Բագրատունու մոտ*: Վասիլը հայտնում էր, որ ինքը ծագում է հայ Արշակունիների տոհմից, իսկ Արշակունիների օրոք Բագրատունիները թագադիր ասպետներ էին, և այժմ նրանից թագ է խնդրում: Ի նշան փոխադարձ բարեկամության՝ *Աշոտը թագ է ուղարկում Վասիլին*: Այս խորհրդանշական գործողությամբ ավելի է աճում Բագրատունիների հեղինակությունը տարածաշրջանում:

Հայոց արքա Աշոտ I: Արաբները ստիպված էին փոխել իրենց վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ: Խալիֆան *885 թ. թագ է ուղարկում Աշոտ Բագրատունուն* և նրան ճանաչում հայոց թագավոր: Այդ փաստը խիստ անհանգստացնում է Բյուզանդիային, ուստի Աշոտին թագ և արքայական հանդերձանք է ուղարկում նաև Վասիլ I-ը:

885 թ. օգոստոսի 26-ին Շիրակ գավառում աթոռանիստ *Բագրատունու, Աշոտ Բագրատունին օժվում է Հայաստանի թագավոր՝ Աշոտ I*

ԱՐԱԲ ՎԵՐՋԻՆ ՈՍՏԻԿԱՆԻ ՎՏԱՐՈՒՄԸ

Արաբական խալիֆայությունը փորձեց վերականգնել իր դիրքերը Հայաստանում: Հայրուկ հանձնարարությամբ Հայաստանն ուղարկվեց նոր նարիկան: Նա արաբ ամիրանների հետ որոշեց բարեկամություն հաստատելու պարտավարելու հայ իշխաններին հրավիրել Դվին և ոչնչացնել նրանց: Աշոտ Բագրատունին հանդես բերեց մեծ զգուշություն և հերքում էր արաբների բոլոր գործողություններին: Նրա մարդիկ ձերբակալեցին նարիկանի ստրիանդակներին: Նրանց մոտ հայտնաբերվեց նարիկանի նամակը՝ ուղղված Գանձակի ամիրային, որտեղ շարադրված էր Դվինում հայ իշխաններին ծուղակի մեջ գցելու ծրագիրը: Աշոտի որոշմամբ Դվին ներկայացան ոչ թե իշխանները, այլ հայոց զորքը: Սպարապետ Աբսարը, մրնելով Գանձակի ամիրայի վրանը և ցույց տալով հայտնաբերված նամակը, ձերբակալեց նարիկանին: Այս հայերը նրան ձիու փոխարեն ջորի նարեցրին, հասցրեցին Հայաստանի հարավային սահմանն ու վրարեցին երկրից: Այսպիսի անսխառունակ վախճան ունեցավ արաբ վերջին նարիկանի իշխանությունը Հայաստանում:

անունով (885–890 թթ.): Օծումը մեծ հանդիսավորությամբ, օտարերկրյա հյուրերի և հայ իշխանների մասնակցությամբ կատարում է կաթողիկոս *Գևորգ Գառնեցին:*

Այսպիսով՝ Հայաստանի՝ դեռևս 855 թվականին ձեռք բերած փաստական անկախությունը միջազգային ճանաչում ստացավ միայն 30 տարի անց:

Բագրատունյաց առաջին արքան խելացի և փորձառու քաղաքական գործիչ էր: Նա մեծ աշխատանք կատարեց երկիրը միավորելու և նրա անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ:

Աշոտ I-ը ճնշեց *Վանանդի իշխանների ապստամբությունը* և նրանց գավառը՝ *Կարս* կենտրոնով, *միացրեց իր պետությանը:* Կարսը վերակառուցվեց և դարձավ հայոց սպարապետների նստավայրը: Խաղաղ ճանապարհով Աշոտ I-ը կարողացավ իր ազդեցությունն ամրապնդել *Սյունյաց* և *Արծրունյաց* գորեղ իշխանների վրա:

Աշոտի գերիշխանությունն ընդունեցին նաև *Մանազկերտի, Արճեշի, Բերկրիի* և այլ շրջանների *արաբական ամիրայությունները:* Մի քանի արշավանքներից հետո հաջողվեց սանձահարել Վրաստանը և Աղվանքը ասպատակող հյուսիսկովկասյան լեռնականներին: Շնորհիվ այդ հանգամանքի՝ ամրապնդվեցին Աշոտ Բագրատունու բարեկամական կապերը վրացիների ու աղվանների հետ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նախարարական դիր տոհմը գլխավորեց Հայաստանի անկախության համար մղվող պայքարը: Վերհիշե՛ք, թե ինչպես վերականգնվեց Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը:
2. Ներկայացրե՛ք Հայոց իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու գործունեությունը:
3. Զաքարիա Չազեցու գլխավորությամբ էրբ տեղի ունեցավ ժողով և ինչ որոշում կայացրեց այն:
4. Ինչո՞ւ Վասիլ I կայսրը շտապեց ճանաչել Աշոտի գահակալությունը և թագ ուղարկեց նրան:
5. Պաշտոնապես էրբ է վերականգնվել Հայոց թագավորությունը: Ո՞վ և որտե՞ղ Աշոտին օժեց որպես Հայաստանի թագավոր:
6. Ինչ քայլեր ձեռնարկեց Աշոտ I արքան պետության ամրապնդման նպատակով:
7. Ներկայացրե՛ք Աշոտ I-ի պատմական կերպարը: Փորձե՛ք պատկերել նրան:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայոց իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունի, Զաքարիա Չազեցի, Վասիլ (Բարսեղ) I, Գևորգ Գառնեցի, Հայոց արքա Աշոտ I

§ 20. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍՄԲԱՏ I-Ի ԵՎ ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹԻ ՕՐՈՔ

Սմբատ I-ի սրայքարը արաբների դեմ:
Աշոտ I-ը մահացավ 890 թ. և իր որդի *Սմբատ I-ին (890-914)* թողեց ամուր և միավորված երկիր: Սմբատը հոր նման խելացի քաղաքական գործիչ էր:

Սմբատը 892 թ. գրավեց Հայաստանում արաբների հենակետ *Դվինը*, ձերբակալեց արաբ ամիրաներին և շղթայակապ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս:

Սմբատն ավարտեց հայկական հողերի միավորման գործը: Նա իր թագավորությանը միացրեց *Տայք, Տարոն, Աղձնիք, Բարձր Հայք* նահանգները, *Գուգարքի Ջավախք գավառը*: Ըստ պատմիչ և Հայոց կաթողիկոս *Հովհաննես Դրասխանակերպոցու*՝ Սմբատի օրոք Հայաստանի սահմաններն արևելքում հասան Ատրպատական, արևմուտքում՝ Եփրատ, հյուսիսում՝ Վիրք, հարավում՝ Տավրոսի լեռներ:

*Սմբատ I Բագրատունին մխիթարում է Դվինի երկրաշարժի աղերյալներին.
հեղինակ՝ Ջուլիանո Զասսո*

Սմբատ I-ն օգնեց վրացիներին և Վիրքից վտարեց արաբներին: *Նրա օժանդակությամբ վրաց Բագրատունիներից Արրներսեհը դարձավ Վրաստանի թագավոր:*

893 թ. Սմբատ I-ը պայմանագիր կնքեց *Բյուզանդիայի* հետ: Նույն թվականին Դվինում տեղի ունեցավ ուժեղ երկրաշարժ, որից զոհվեցին բազմաթիվ մարդիկ: Այս աղետին գումարվեց Հայաստանի քաղաքական վիճակի վատթարացումը:

Հայ-բյուզանդական պայմանագիրն անհանգստացրել էր Ատրպատականի արաբական ամիրայությանը: Այնտեղի ամիրան ներխուժեց Հայաստան: *Արագածուն գավառի Դոդո գյուղի մուր հայոց զորքերը 894 թ. արաբների նկատմամբ տարան փայլուն հաղթանակ:*

Ատրպատականի նոր ամիրա *Յուսուֆը*, հաջողության չհասնելով ռազմական ճանապարհով, փորձեց օգտագործել հայ իշխանների միջև ծագած հակասությունները: X դ. սկզբին *Արծրունի* և *Սյունի* նախարարական տների միջև վեճ էր ծագել *Նախճավան գավառի* պատկանելության շուրջ: Սմբատն այդ վեճը լուծեց հօգուտ Սյունիների՝ Նախճավանը տրվեց Սյունիքին: Օգտվելով առիթից՝ *908 թ.* Յուսուֆը թագ ուղարկեց դժգոհ *Գագիկ Արծրունուն* և նրան խալիֆայի միջոցով ճանաչեց Հայաստանի թագավոր:

Շուտով Յուսուֆը Գագիկի հետ ներխուժեց Հայաստանի կենտրոնական գավառներ: Ճակատամարտում Սմբատի բանակը պարտվեց, և նա անբացավ *Կասպույտ բերդում*: Համառ պաշտպանությունից հետո արքայի ուժերը սպառվեցին: Նա դադարեցրեց դիմադրությունը:

Պայքարը շարունակում էր Նախճավանի *Երնջակ բերդի* կայազորը: Յուսուֆը Սմբատին բերեց Երնջակի պարիսպների մոտ և պահան-

Սևանա կղզին ջեց հրամայել զենքը վայր դնել ու հանձնվել: Բայց քաջարի արքան պաշտպաններին կոչ արեց շարունակելու դիմադրությունը: Գազազաժ Յուսուֆը Սմբատին մահապատժի ենթարկեց և նրա մարմինը խաչեց Դվինի դարպասներին: *Երկրի վրա կահավեց պետրականությունը կորցնելու լուրջ վտանգ:*

Աշոտ Երկաթ: Արաբ զավթիչներն սկսեցին ավերել երկիրը: *Հայ ժողովուրդը կրկին ուրբի կանգնեց իր անկախությունը պահպանելու համար:* Պայքարը գլխավորեց Սմբատի որդի **Աշոտ II-ը (914–928):** Նրա շուրջ համախմբվեցին բազմաթիվ հայ իշխաններ: Վերակազմվեց բանակը:

921 թ. Աշոտ արքան ամրացել էր Սևանա կղզում: Արաբ զորավար **Բեշիրի** զորքը շրջապատեց կղզին: Աշոտը իր զինվորներին հրամայեց նավակներով մոտենալ ափին՝ տպավոր-

րություն ստեղծելով, թե իրենք անգեն են և պատրաստվում են անձնատուր լինելու: Սակայն դեռ ափ չհասած՝ հայ զինվորները հանեցին իրենց թաքցրած նետ ու աղեղները և նետահարեցին հանկարծակիի եկած արաբներին:

Սևանի հաղթական ճակատամարտը մեծ ոգևորություն առաջացրեց երկրում: Սևանից նահանջող արաբները *Գսունիի մոտ* նոր պարտություն կրեցին զորավար *Գևորգ Մարզպետունու* փոքրաթիվ ջոկատից: Այս ժամանակաշրջանի դեպքերն իրենց գեղարվեստական արտացոլումն են գտել հայտնի վիպասան Մուրացանի «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպում:

Քաջության համար Աշոտին ժողովուրդը տվեց *Երկաթ պարվանունը*: Աշոտ Երկաթն իր թագադրության վայրը՝ *Երազգավորսը*, ընդարձակեց և *դարձրեց մայրաքաղաք*:

Կենտրոնական Հայաստանի տարածքն արաբներից մաքրելուց հետո Աշոտն ու նրա եղբայր Աբասը հայկական զորքով մտան Վրաստան և հաղթանակ տարան Տփղիսի (Թիֆլիսի) ամիրայի նկատմամբ: Այս գործողությամբ ավելի ամրապնդվեց հայ և վրաց Բագրատունիների քաղաքական դաշինքը:

922 թ. *Բաղդադի խալիֆան* ոչ միայն թագ ուղարկեց Աշոտին, այլև նրան *ճանաչեց շահնշահ (արքայից արքա) Հայոց, Վրաց և Աղվանից*: Դա նշանակում էր, որ Հայոց թագավորը գերիշխանություն էր ստանում ինչպես հարևան երկրների, այնպես էլ Վասպուրականի Գագիկ թագավորի ու արաբական ամիրայությունների նկատմամբ:

Աշոտ Երկաթի գահակալության վերջին տարիներին երկրում տիրում էր խաղաղություն:

Աշոտ Երկաթ

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է գահակալել Սմբատ I-ը:
2. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Սմբատ I-ը թագավորության ամրապնդման ուղղությամբ:
3. Ներկայացրե՞ք հայ-բյուզանդական և հայ-արաբական հարաբերությունները Սմբատ I Բագրատունու օրոք:
4. Ինչո՞ւ Գագիկ Արծրունին պայքարի դուրս եկավ Սմբատ I-ի դեմ: Նշե՞ք այդ հակամարտության հետևանքները Հայաստանի համար:
5. Ո՞վ էր Աշոտ Երկաթը, ինչպե՞ս նա կարողացավ հաղթել արաբներին: Ե՞րբ նա ճանաչվեց շահնշահ:
6. Ներկայացրե՞ք Աշոտ Երկաթի օրոք արաբների դեմ պայքարի արդյունքները:
7. Օգտվելով նաև համացանցի նյութերից՝ բնութագրե՞ք Աշոտ Երկաթին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Սմբատ արքայի փոխարեն՝ դուք ինչպե՞ս կլուծեիք Նախճավանի շուրջ ծագած վեճը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սմբատ I, Հովհաննես Դրասխանակերպրցի, Դոդաի 894 թ. ճակատամարտ, Կուսույր բերդ, Գագիկ Արծրունի, Աշոտ II Երկաթ, Բեշիր, Երազգավորս, Գևորգ Մարզպետունի, շահնշահ

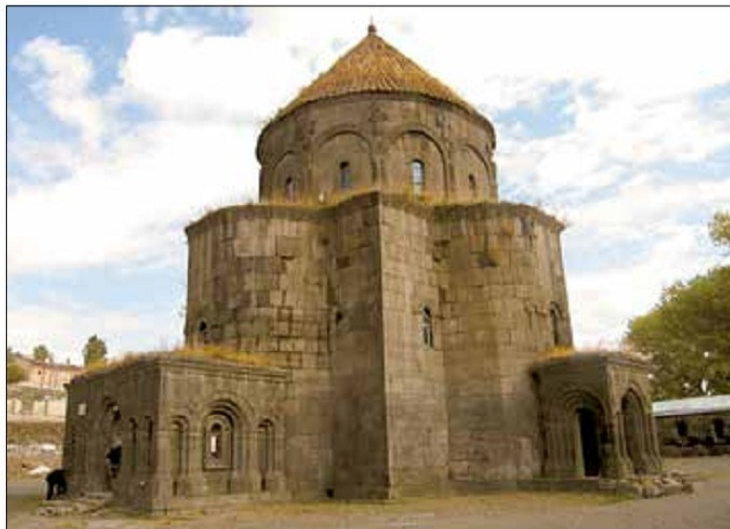
§ 21. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ

Հայոց թագավորության վերելքը: Աշոտ Երկաթի գահակալության վերջից սկսած Հայաստանը թևակոխեց երկարատև խաղաղության ու վերելքի շրջան: Աշոտին փոխարինեց եղբայրը՝ *Աբասը (928–953)*, որը մինչ այդ Կարսի կառավարիչն էր:

Աբասը երկրի *մայրաքաղաքը* Երազգավորսից տեղափոխեց իր նստավայրը՝ *Կարս*: Կարճ ժամանակում այն կառուցապատվեց, ընդարձակվեց և դարձավ Հայաստանի կարևոր քաղաքներից:

Աբասը հայ եկեղեցու կենտրոնաձիգ ուժն օգտագործելու համար *կաթողիկոսական աթոռը 948 թ.*՝ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի օրոք, *Աղթամարից տեղափոխեց Կարս*: Այստեղ կառուցվեց նշանավոր Առաքելոց եկեղեցին, որը կանգուն է առ այսօր:

Աբասին փոխարինեց որդին՝ *Աշոտ III-ը (953–977)*: Նա իր բարի գործերի, աղքատների նկատմամբ ցուցաբերած հոգատար վերաբերմունքի համար ստացավ *Ողորմած* պատվանունը: Աշոտը բանակը դարձրեց մշտական և

Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցին

Անիի համայնապարկերը

վերջ տվեց հյուսիսկովկասյան լեռնականների ասպատակություններին: Երկրում տարվեց մեծ ծավալի շինարարական աշխատանք:

961 թ. Աշոտ III-ը մայրաքաղաքը Կարսից տեղափոխեց Շիրակի Անի քաղաքը: Այն աշխարհագրական նպաստավոր տարածքում էր: Ախուրյան գետը երեք կողմից շրջափակում էր քաղաքը՝ դարձնելով հուսալի պաշտպանված: Իսկ առևտրական ճանապարհների վրա գտնվելու հանգամանքը նպաստեց քաղաքի արագ աճին:

Նոր մայրաքաղաքում էլ Աշոտ Ողորմածը մեծ հանդիսավորությամբ, օտարերկրյա հյուրերի և հայ իշխանների ներկայությամբ թագադրվեց Անանիա Մոկացու ձեռքով:

Հայոց թագուհի Խոսրովանույշի նախաձեռնությամբ հիմնադրվեցին միջնադարյան հայ ճարտարապետական գլուխգործոցներ Սանահինի և Հաղպատի վանքերը: Թագավորը վանքերին շնորհեց ընդարձակ կալվածքներ:

Երկրում շինարարական աշխատանքն ավելի մեծ չափեր ընդունեց *Սմբատ II Տիեզերակալ* թագավորի օրոք (977-990): Աշոտ Ողորմածը 963-964 թթ. կառուցել էր *Անիի* աշտարակներով *պարիսպների առաջին գիծը*, որի

ներսում արդեն քաղաքն ընդարձակվելու հնարավորություն չուներ: *Սմբատը կառուցեց Անիի պարիսպների երկրորդ գիծը:*

Սմբատ II-ը ոչ միայն կարողացավ կասեցնել Դվինի ամիրայի հարձակումը, այլև 987 թ. վերջ տվեց այդ ամիրայության գոյությանը:

Թագավորությունը հզորության գագաթնակետին. Գագիկ I: Բագրատունյաց Հայաստանն իր քաղաքական ու տնտեսական վերելքի գագաթնակետին հասավ *Գագիկ I-ի* օրոք (990–1020):

Մինչև Գագիկի գահակալումը Հայաստանի տարբեր շրջաններում ստեղծվել էին ինքնուրույն հայկական թագավորություններ: Վերջինս կարողացավ նրանց ստիպել ընդունել իր գերիշխանությունը:

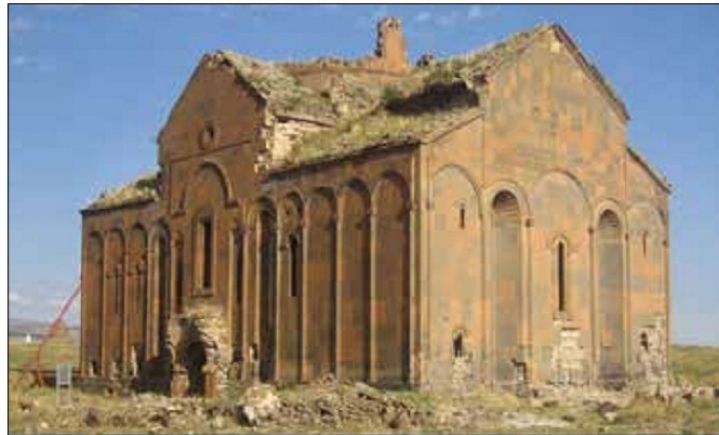
Գագիկը կրում էր *շահնշահ հայոց* տիտղոսը: Դա նշանակում էր, որ *հայկական բոլոր թագավորների նկատմամբ նա ուներ գերադասելի դիրք:* Առանց շահնշահի՝ արքայից արքայի՝ մյուս թագավորներն իրավունք չունեին ինքնուրույն հարաբերությունների մեջ մտնելու ուրիշ երկրների հետ: Կաթողիկոսի ընտրությունը ևս կատարվում էր թագավորի կարգադրությամբ:

Խորուխանուշ թագուհու շիրնաքարը Հաղպատում

Անիի Սմբատաշեն պարիսպները

Անիի Կաթողիկէ եկեղեցին

Տաշիր–Ձորագետի (Լոռի) թագավոր *Դավիթը 1001 թ.* ապստամբեց Գագիկ I-ի դեմ և հրաժարվեց նրա գերիշխանությունը ճանաչելուց: Գագիկը հարձակվեց այդ թագավորության վրա և Դավթին զրկեց իր հողերից: Պատմիչները դրա համար վերջինիս հիշատակում են *Դավիթ Անհողին* անունով: Շուտով Դավիթը զոջաց իր արարքի համար, ներում խնդրեց Գագիկից և հետ ստացավ իր տիրույթները:

998 թ. Հայաստան ներխուժեց Ատրպատականի ամիրան: Թագավորը հայոց սպարապետ, նշանավոր զորավար *Վահրամ Պահլավունու* հետ կանգնեցրեց թշնամուն: Հայկական զորքին միացան նաև վրացիները: *Ճակարամարտը տեղի ունեցավ Ապահունիք գավառի Ծունք գյուղի մոտ: Հայոց բանակը,* վրացական զորքի աջակցությամբ, *տարավ փայլուն հաղթանակ:* Դրանից հետո արաբները մեկընդմիջտ հրաժարվեցին Հայաստանի ու Վրաստանի նկատմամբ իրենց ոտնձգություններից:

Գագիկը շարունակեց իր նախորդների շինարարական գործունեությունը: Նրա ժամանակ Անին հասավ նոր ծաղկման: *1001 թ. ավարտվեց Անիի հոյակերտ Մայր տաճարի՝ Կաթողիկեի* կառուցումը: Դրա նախաձեռնողը *հայոց թագուհի Կարրամիդեն* էր՝ Սյունյաց Վասակ թագավորի դուստրը: Շուտով կառուցվեց նաև Անիի *Զվարթնոցարիս (Գագկաշեն)* եկեղեցին: Այս հոյակերտ տաճարների հեղինակը *հռչակավոր ճարտարապետ Տրդատն* էր:

Գագիկի ժամանակ իրենց շինարարական գործունեությամբ աչքի ընկան հատկապես Պահլավունի իշխանները: *Վահրամ Պահլավունու ջանքերով կառուցվեցին Բջնիի նշանավոր ամրոցն ու եկեղեցին:* Արագածի լանջին Պահլավունիների հիմնադրած *Ամրերդը* դարձավ Հայաստանի անառիկ ամրոցներից մեկը: Ախուրյանի ձախ ափին նրանք կառուցեցին Մարմաշենի նշանավոր եկեղեցին:

Այսպես՝ Հայաստանը վերելք ապրեց ու դարձավ ժամանակի հզոր երկրներից մեկը:

*Պահլավունիների
Անբերդ ամրոցը*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ է հաջորդել Աշոտ Երկաթին: Նշե՛ք նրա գահակալման կարևոր արդյունքները:
2. Ներկայացրե՛ք Աշոտ III-ի կառավարման շրջանում երկրի ունեցած հաջողությունները: Ի՞նչ պատվանուն է նա ստացել և ինչո՞ւ:
3. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Բագրատունիները կառուցեցին նոր մայրաքաղաք: Ե՞րբ է Անին հռչակվել մայրաքաղաք:
4. Ինչո՞վ է հայտնի Խոսրովանույշ թագուհին:
5. Պարզաբանե՛ք Սմբատ II-ի ներքին և արտաքին քաղաքականության արդյունքները:
6. Ե՞րբ է գահակալել Գագիկ I-ը: Ի՞նչ նշանավոր ճակատամարտ է տեղի ունեցել նրա օրոք: Գնահատե՛ք հայոց բանակի այդ հաղթանակը:
7. Ինչո՞վ է հայտնի Կատրամիդե թագուհին:
8. Փորձե՛ք ինքնուրույն պարզել, թե ինչու է հռչակավոր Տրդատ ճարտարապետը:
9. Իշխանական ռ՞ր տոհմն էր նշանակալի դիրքերի հասել Գագիկ I-ի օրոք:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Համաձայն էք այն տեսակետի հետ, որ Գագիկ I-ի օրոք Բագրատունյաց թագավորությունը հասել է իր հզորության գագաթնակետին:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աբաս, Անանիա Մոկացի, Աշոտ III Ողորմած, Խոսրովանույշ թագուհի, Սմբատ II Տիեզերակալ, Գագիկ I, Դավիթ Անհողին, Վահրամ Պահլավունի, Ծումբի ճակատամարտ, Անիի մայր փրճար, Կատրամիդե թագուհի, Տրդատ ճարտարապետ, Բջնի, Ամբերդ, Մարնաշեն

§ 22. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻՆ ԵՆԹԱԿԱ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

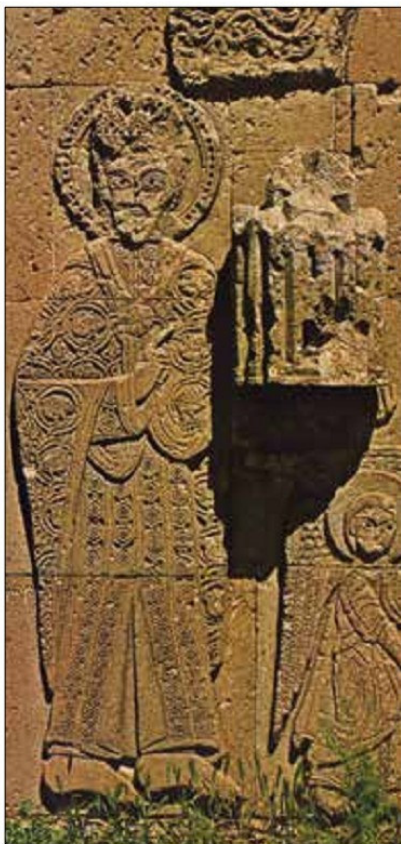
Ենթակա թագավորությունների առաջաման պատճառները: Բագրատունիների օրոք Հայաստանը անցում կատարեց վաղ միջնադարից զարգացած միջնադարին: Այս շրջանում երկրի ընդհանուր զարգացման հետ մեկտեղ ուժեղացան նաև հայ խոշոր ավատատերերը: Վաղ միջնադարի վերջերից նրանք արդեն կոչվում էին *իշխան*՝ նախարարի փոխարեն:

Իրենց կալվածքներում հայ որոշ իշխաններ այնքան էին հզորացել, որ հաճախ հաշվի չէին նստում կամ չէին ենթարկվում Հայաստանի արքաներին: *Հզոր իշխանները ձգտում էին անջատ սարել և կախվածություն չունենալ կենտրոնական թագավորական իշխանությունից:* Բագրատունի արքաները մեծ ջանքեր էին թափում պետության միասնականությունը պահպանելու համար:

Հայ իշխանների *անջատողական քայլերը խրախուսում էին հարևան թշնամական պետությունները:* Խալիֆայությունը դեռ փորձում էր վերականգնել իր գերիշխանությունը Հայաստանում: Բյուզանդիան, իրեն ներկայացնելով հայերի շահերի պաշտպան, իրականում ձգտում էր զավթելու հայկական տարածքները:

Այս ամենի պատճառով դեռ X դարի սկզբից ի հայտ եկան Բագրատունյաց թագավորության մասնատման երևույթներ:

Վասպուրականի թագավորությունը: Հայկական միասնական պետության առաջին տրոհողները դարձան Վասպուրականի Արծրունիները: Նախնականը Սյունյաց իշխաններին տալու պատճառով Գագիկ Արծրունին սկսեց պայքարել Սմբատ I-ի դեմ: Ատրպատա-

Գագիկ Արծրունի թագավոր.
Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցի

Վանի ամրոցը

կանի ամիրայից աջակցություն ստանալով՝ նա 908 թ. թագ ստացավ խալիֆայից:

Գագիկը, սակայն, չկարողացավ դառնալ Հասպուրականի թագավոր: Իրա փոխարեն նա Վասպուրականը հռչակեց առանձին թագավորություն: Շուտով, սակայն, նա ընդունեց Բագրատունի շահնշահի գերագահությունը:

Վասպուրականը ենթակա հայկական թագավորություններից ուժեղագույնն էր: Նրա տարածքն ընկած էր Վանա և Ուրմիա լճերի շրջանում՝ քարավանային ճանապարհների վրա: Վերջին թագավոր Սենեքերիմի գահակալության շրջանում (968–1021) Վասպուրականում կար 8 քաղաք, 72 ամրոց, հազարավոր գյուղեր, հարյուրից ավելի վանք: *Բնակչության թիվը հասնում էր 1 միլիոնի:*

Չկարողանալով դիմակայել Արևելքից արշավող քոչվոր թյուրք-սելջուկներին՝ Սենեքերիմը 1021 թ. Վասպուրականը կտակեց Բյուզանդիային: Փոխարենը նա ստացավ Սերասարիս քաղաքն իր շրջակայքով:

Կարսի (Վանանդի) թագավորությունը: Անին մայրաքաղաք դարձնելուց հետո Կարսը մնաց Աշոտ III-ի եղբոր՝ սպարապետ Մուշեղի տրամադրության տակ: Մուշեղը հրաժարվեց ենթարկվել թագավորին և 963 թ. Կարսը

Լոռնա բերդը

հռչակեց ինքնուրույն թագավորություն: Այն հայտնի է նաև *Վանանդի թագավորություն* անունով: Այս ենթակա թագավորությունը գոյություն է ունեցել մինչև *1065 թվականը*:

Լոռու (Տաշիր-Ձորագետի) թագավորությունը: Բագրատունիների մեկ ուրիշ ճյուղ հաստատվել էր Տաշիր-Ձորագետում: Աշոտ III-ի որդի *Գուրգենը* նշանակվում է Տաշիրի կառավարիչ:

978 թ. Սմբատ II-ը հատուկ հրովարտակով իր եղբորը՝ *Գուրգենին*, շնորհեց *թագավորի տիտղոս*: Հիմնադրելով Լոռու կամ Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը՝ Բագրատունիները նպատակ ունեին երկրի հյուսիսը պաշտպանելու Թիֆլիսի և Գանձակի ամիրայությունների հարձակումներից: Հետագայում Գուրգենի անունից այս թագավորությունը ստացավ նաև *Կյուրիկյան* անունը (Լոռիում Գուրգենին անվանում էին Կյուրիկե): Լոռու թագավորությունը գոյություն ունեցավ *մինչև 1113 թ.*: Կյուրիկյանները հզորացան *Դավիթ Անհողինի (989-1048)* օրոք: Տաշիր-Ձորագետի կենտրոնը *Լոռի (Լոռե)* քաղաքն էր՝ այժմյան Ստեփանավան քաղաքի մերձակայքում:

Սյունիքի (Կապանի) թագավորությունը: Շուտով Կարսի և Լոռու Բագրատունիների

օրինակին հետևեցին Սյունյաց իշխանները: Գահերեց իշխան *Սմբատը 987 թ. Սյունիքը հռչակեց թագավորություն:* Վերջինս ունեցավ ամենաերկար կյանքը՝ գոյատևելով *մինչև 1170 թ.:*

Սկզբում նրա մայրաքաղաքը *Սյունի ավանն* էր (այժմյան Սիսիանը), ապա տեղափոխվեց *Կապան:* Ուստի թագավորությունը հայտնի էր նաև *Կապանի թագավորություն* անունով: Սյունիքը մեծ վերելք ապրեց *Վասակ թագավորի* օրոք (998–1040):

Բացի այս չորսից՝ Հայաստանի հյուսիս–արևելքում, *Ուրիք և Արցախ* աշխարհների տարածքում, ստեղծվել էր *Փառիստի թագավորությունը:* *Արցախում* կազմավորվել էր նաև *Խաչենի* ուժեղ *իշխանությունը:*

Այսպիսով՝ զարգացած միջնադարի սկզբին Հայաստանի տարածքում Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության կողքին գոյություն ունեին նաև հայկական ենթակա թագավորություններ և իշխանություններ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք, թե զարգացած միջնադարը ո՞ր ժամանակաշրջանն է ընդգրկում:
2. Ովքե՞ր էին իշխանները: Թվարկե՛ք ձեզ հայտնի հայ իշխանական տոհմեր:
3. Պարզաբանե՛ք ենթակա թագավորությունների առաջացման ներքին և արտաքին պատճառները:
4. Ե՞րբ են ստեղծվել ենթակա թագավորությունները:
5. Դրանցից ո՞րն էր ամենահզորը: Թվերով հիմնավորե՛ք Ձեր տեսակետը:
6. Ուրիշ ի՞նչ հայկական պետականություններ էին ստեղծվել X դարում:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ինքնուրույն կազմե՛ք աղյուսակ՝ ներկայացնելով ենթակա չորս թագավորությունների առաջացման տարեթիվը, հիմնադրի անունը, ընդգրկած տարածքը, անկման տարեթիվը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Գագիկ Արծրունին համագործակցեց արաբների հետ, ապա ստեղծեց իր թագավորությունը: Գնահատե՛ք նրա արարքը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ իշխանների անջատողական քայլեր, Անիի թագավորության փրոհում, Վասպուրականի, Կարսի (Վանանդի), Լոռու (Տաշիր–Չորագեղի), Սյունիքի (Կապանի) և Փառիստի ենթակա թագավորություններ, Սենեքերիմ, Սյունի ավան, Լոռի (Լոռե) քաղաք, Խաչենի իշխանություն

§ 23. ԱՆԻԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայաստանի թուլացումը: Հայկական բոլոր թագավորություններն ու իշխանություններն ընդունում էին իրենց կախվածությունը կենտրոնական՝ Անիի թագավորությունից և համարվում էին նրա ենթակաները:

Անիի Բագրատունիներին, սասկայն, չհաջողվեց ստեղծել կենտրոնացված միասնական պետություն: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև հայկական հողերը զավթելու Բյուզանդիայի քաղաքականությունը կործանարար եղան Հայաստանի համար:

Բագրատունիների շառավիղներն իրենց իշխանությունն էին ստեղծել նաև Տարոնում: Այս *իշխանությունը դարձավ Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականության* առաջին գոհը. կայսրությունը *966 թ. զավթեց Տարոնը:*

Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում՝ *Տայքում*, 930-ական թթ. առաջացել էր մի փոքրիկ *իշխանապետություն:* Բյուզանդիայի կողմից այն ճանաչվեց որպես ինքնուրույն, իսկ նրա կառավարիչ *Դավիթը* ստացավ կյուրապաղատի կոչում: Բյուզանդացիները կարողացան Դավթին համոզել, որ 1000 թ. նա իր իշխանությունը կտակի Բյուզանդիային:

Այսպիսով՝ հայ իշխանների անջատողական քայլերը և ենթակա թագավորությունների առաջացումը զգալիորեն թուլացրեցին Անիի կենտրոնական թագավորությունը:

Անդթալի կյրակը: Շուտով՝ Գագիկ I-ի մահից հետո, երկրի մասնատման գործընթացն ընդգրկեց նաև Անիի թագավորությունը: Գահի շուրջ պայքար սկսվեց Գագիկի որդիների՝ *Հովհաննես-Սմբատի* և *Աշոտի* միջև: Սպարապետ Վահրամ Պահլավունու և կաթողիկոսի միջնորդությամբ կնքվեց հաշտություն:

Ըստ դրա՝ Հովհաննես-Սմբատը, ավագության իրավունքով, ստացավ Անի ամրոցն ու Շիրակը, իսկ եռանդուն զորավար Աշոտը՝ շրջակա գավառները: *Ավագ եղբոր մահից հետո Աշոտը սրանսալու էր նաև Անին ու Շիրակը:*

1022 թ. Տրսապիզոնում վրաց-բյուզանդական բանակցությունների ժամանակ բյուզանդական կայսր Վասիլ (Բարսեղ) II-ը հայոց *Պետրոս Գեղադարձ կաթողիկոսից* պահանջեց Անիի թագավորությունը հանձնել իրեն:

Արքունիքում ուժեղացած բյուզանդամետ ուժերի ճնշման տակ *Հովհաննես-Սմբատը կյրակ գրեց՝* իր մահվանից հետո Անին Բյուզանդիային հանձնելու մասին: Այդ կտակը դավաճանաբար ուղարկվեց կայսրին և գաղտնի էր պահվում հայ հասարակությունից: Փաստորեն, *Հովհաննես-Սմբատը խախտեց եղբոր հետ կնքած համաձայնագիրը՝* իր մահվանից հետո ամբողջ թագավորությունը Աշոտին թողնելու վերաբերյալ:

*Տայր շրջանի
քնական գեղեցկությունը
և Ճորոխ գետը*

*Հայերը փախուստի են մատնում Անին
պաշարող բյուզանդական զորքերին.
հեղինակ՝ Զուլխան Չաստ*

1041 թ. անհայտ հանգամանքներում մահացավ Աշոտ IV–ը, որը գլխավորում էր երկրի միավորման համար սկսված պայքարը: Ամենայն հավանականությամբ Աշոտ IV–ը, կարճ ժամանակ անց նաև Հովհաննես–Սմբատը զոհ են դարձել բյուզանդացիների կազմակերպած խարդավանքների:

Գագիկ II: Բյուզանդական կայսրը շտապ զորք ուղարկեց Անի՝ պահանջելով կտակի համաձայն քաղաքը հանձնել իրեն: Սակայն 30 հազար անեցիներ **Վահրամ Պահլավունու** ղեկավարությամբ ջախջախեցին բյուզանդացիներին և վտարեցին երկրից:

Պահլավունու ջանքերով գահ բարձրացավ Աշոտ IV–ի 16–ամյա որդին՝ **Գագիկ II–ը (1042–1045):** Չնայած իր երիտասարդ տարիքին՝ Գագիկը կարողացավ կարգ ու կանոն հաստատել երկրում, բանակը վերակազմավորել: Կայսրը Անին գրավելու համար նոր զորքեր ուղարկեց: Զավթիչների զորքի նոր հարձակումները նս ձախողվեցին:

Սակայն մասնաւորապէս Հայաստանը չկարողացավ մինչև վերջ դիմակայել Բյուզանդիային: Արքունիքում ավելի ու ավելի էր ամրապնդվում այն տեսակետը, որ երկիրը կարելի է փրկել հայկական հողերը քրիստոնյա բյուզանդացիներին զիջելու եղանակով:

Անիի անկումը: 1044 թ. Գագիկը հայ հոգևոր և աշխարհիկ մեծամեծների հորդորով **մեկնեց Կ. Պոլիս՝** կայսեր մոտ: Սակայն Գագիկին արգելեցին վերադառնալ հայրենիք և աքսորեցին Կիլիկիայի սահմանագլխին ընկած մի քաղաք:

Դրանից հետո, 1045 թ. **բյուզանդամեր իշխանները** թշնամու առջև բացեցին Անիի դարպասները:

Այսպես կործանվեց Բագրատունիների արեղծած պետական կազմավորումներից ամենատեղը՝ Անիի կենտրոնական թագավորությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին Անիի թագավորության թուլացման պատճառները:
2. Հայաստանի ո՞ր տարածքները նվաճեց Բյուզանդիան X դ. երկրորդ կեսին և XI դ. սկզբներին:
3. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էր Բյուզանդիան զավթողական քաղաքականություն վարում քրիստոնյա Հայաստանի նկատմամբ: Օգտագործե՛ք նաև Համաշխարհային պատմությունից Բյուզանդիայի մասին ստացած ձեր գիտելիքները:
4. Գագիկ I-ի ժառանգների միջև պայքարը ինչպե՞ս կարգավորվեց:
5. Ե՞րբ է կազմվել «Ամնոթալի կտակ»-ը: Գնահատե՛ք Հովհաննես-Սմբատի և Պետրոս Գետադարձի վարմունքը:
6. Ո՞վ էր Գագիկ II-ը: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ նա համաձայնվեց գնալ Կոստանդնուպոլիս:
7. Ե՞րբ և ինչպե՞ս անկում ապրեց Անիի թագավորությունը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ որոշ հայ իշխաններ ու կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը Անին նվիրաբերեցին Բյուզանդիային:

ՆՈՐ ՀԱՄԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հովհաննես-Սմբատ, Աշոտ IV, Պետրոս Գետադարձ, «Ամնոթալի կտակ», Գագիկ II, Անիի թագավորության անկում

§ 24. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Տնտեսական կյանքի վերելքը: X դ. վերջերից սկսած Հայաստանի տնտեսության բոլոր ճյուղերը մեծ թափով զարգանում էին:

Աննախադեպ վերելք ապրեց գյուղատնտեսությունը: Հողագործությունը զարգացած էր հատկապես *Արարատյան, Տարոնի, Բագրևանդի, Բասենի, Վանանդի* և *Շիրակի* դաշտերում:

Երկրագործության զարգացմանը մեծապես նպաստում էր ջրանցքների ու առուների անցկացումը: *Ոռոգման համակարգը մեծ ծավալ ընդունեց:* Մշակելի հողատարածքներն ընդարձակվում էին խոպան հողերի հաշվին: *Այդ կարգի հողերը կոչվում էին «նորք»:*

Գյուղատնտեսության կարևորագույն ճյուղերից էին բանջարաբուծությունն ու այգեգործությունը:

Անասնապահությունը հատկապես զարգացած էր նախալեռնային ու լեռնային հարուստ արոտավայրեր ունեցող շրջաններում: Ժամանակակից պատմիչի վկայությամբ՝ Աշոտ I-ը հայոց կաթողիկոսին նվիրում էր ձիերի երամակներ, տավարի նախիրներ և ոչխարի հոտեր: Վերջինս այդ նվիրատվությունների հաշվին դարձել էր խոշոր հողատեր: Միայն *Տաթևի վանքը X դ. սկզբին ուներ իրեն ենթակա 22 գյուղ:*

Արհեստագործության զարգացման արդյունքում առաջացան նոր մասնագիտություններ: Օրինակ՝ դարբնությունից անջատվեցին պայտարությունը, գինագործությունը: Արհեստավորները քաղաքներում զբաղեցնում էին առանձին թաղամասեր: Անին հայտնի էր իր «Դարբնափողոց», «Նայբանդանոց», «Կոշկակարանոց» թաղամասերով:

Միևնույն մասնագիտության արհեստավորները միավորվում էին եղբայրությունների (համքարություններ) մեջ իրենց շահերը պաշտպանելու նպատակով:

Պղնձի մշակությամբ մասնագիտացել էին Սյունիքը և Տաշիրը:

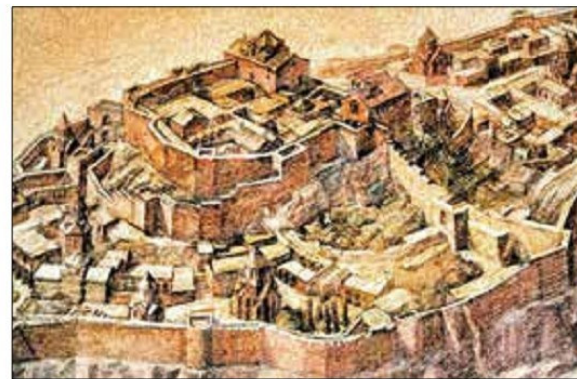
Հայաստանի տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից էր *առևտուրը*: Երկիրն առևտրական աշխույժ կապեր ուներ Բյուզանդիայի, Արաբական խալիֆայության, Պարսկաստանի, Չինաստանի, Հնդկաստանի, Ռուսաստանի և այլ երկրների հետ: Հայաստանն արտահանում էր գործվածքներ, մետաղներ, ներկեր, գորգեր, Վանա տառեխ ձուկ, գինի:

Քաղաքները: Բազրատունյաց Հայաստանում հաշվվում էր 40 մեծ և փոքր քաղաք: Քաղաքների աճը հետևանք էր արհեստների ու առևտրի շեշտակի վերելքի: *Հայաստանով անցնում էին միջազգային առևտրական երկու ճանապարհ:* Հյուսիսայինը ձգվում էր Նախիջևան, Դվին, Անի, Կարին, Արծն, Երզնկա, իսկ *Հարավայինը՝* Վան, Բերկրի, Մանազկերտ, Խլաթ և Բաղեշ քաղաքներով:

Քաղաքների կենտրոնում սովորաբար *միջնաբերդն* էր, որն ուներ առանձին պարիսպ: Նրա շուրջը *շահասարանն* էր՝ իր պարիսպներով: Վերջինիս շուրջը *արվարձանն* էր: Միջնաբերդում ապրում էին իշ-

Փայտափորագիր գրակալ: 1272 թ., Անի

Անի քաղաքի վերակազմված պարիկերը

խանները: Շահաստանում մեծահարուստների խանութներն ու առևտրական շենքերն էին: Արվարձաններում արհեստավորներն ու առևտրականներն էին:

Զարգացած միջնադարի ամենամեծ ու հայտնի հայկական քաղաքը Անին էր: Այն ուներ ավելի քան 100 հազար բնակչություն: Անին հռչակված էր նաև իր եկեղեցիներով:

Խոշոր քաղաքներ էին նաև *Կարսը*, *Արծնը* և *Կարինը*: Նրանք ունեին 20–ից մինչև 100 հազար բնակիչ: Նշանավոր քաղաքական ու մշակութային կենտրոն էր նաև *Վանը*:

Պեղական կարգը: IX–XI դարերում Հայաստանը միջնադարյան տիպի միապետություն էր: *Պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը՝ անսահմանափակ իշխանությամբ:* Երկրի համար վճռական նշանակություն ունեցող բոլոր հարցերում թագավորը խորհրդակցում էր արքունիքի հետ: Անիում նստող Բագրատունիներին ենթակա էին հայկական բոլոր թագավորներն ու իշխանները, ինչպես նաև արաբ ամիրաները:

Թագավորը պետությունը կառավարում էր բարձրաստիճան հատուկ պաշտոնյաների և գործակալությունների միջոցով: Կարևորագույն երկու պաշտոնները՝ *իշխանաց իշխան* և *սպարապետը*, տրվում էին արքայական տան անդամներին կամ արքունիքին մոտ կանգնած իշխաններին:

Իշխանաց իշխանի գործակալությունն իրականացնում էր կապը թագավորի և իշխանների միջև, հսկում թագավորական կալվածքները, պետական գանձարանը, կազմակերպում հարկերի սահմանումն ու գանձումը: Այս պատասխանատու պաշտոնը սովորաբար վարում էին թագավորի եղբայրները կամ արքայորդիները: X դ. կեսերից այն անցավ Պահլավունիներին:

*Հայկական զորախումբ:
XIV դարի մանրանկար*

Հայոց սպարապետը երկրի բոլոր ռազմական ուժերի հրամանատարն էր: Արշավանքների ժամանակ ենթակա թագավորների գորքերը ևս անցնում էին սպարապետի տրամադրության տակ:

Բագրատունիների օրոք հայոց բանակի թվա-կազմը հասնում էր 90–100 հազարի: Բանակը բաղկացած էր *արքունական* և *մարզպանական* զնդերից: Մարզպանական զունդը կազմվում էր իշխանների զորքերից: Խաղաղ ժամանակ պահվում էր փոքրաթիվ բանակ:

Մեծ դատավորի պաշտոնը նախկինի նման զբաղեցնում էր հայոց կաթոնիկոսը:

Ավատատիրական հասարակությունը զարգացած միջնադարում մի քիչ այլ պատկեր ուներ: *Կային երեք հիմնական դասեր՝ ավատատերերի, հոգևորականների և գյուղացիների (շինականներ):* Քաղաքային հիմնական բնակչությունը կազմող արհեստավորներից և առևտրականներից *սկսել էր ձևավորվել քաղաքային դասը:*

Մակայն *Հայաստանի առաջընթաց, քաղաքակրթական զարգացումը, գլխավորապես արտաքին գործոնի պատճառով, շեղվեց իր բնականոն հունից:* Եվ ի տարբերություն եվրոպական որոշ երկրների՝ Հայաստանում չստեղծվեց կենտրոնացված պետություն և դասային միապետություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայաստանի տնտեսության ղր ճյուղերը վերելք ապրեցին զարգացած միջնադարում:
2. Գյուղատնտեսության բնագավառում ինչ նորություններ ի հայտ եկան:
3. Արհեստների ինչ նոր տեսակներ զարգացան Հայաստանում: Ինչ է եղբայրությունը:
4. Ներկայացրեք երկրի ներքին և արտաքին առևտուրը: Արտաքին շուկայում ինչնվ էր հայտնի Հայաստանը: Քարտեզի վրա ցույց տվեք այն երկրները, որոնց հետ առևտուր էր անում Հայաստանը:
5. Որոնք էին քաղաքների աճի և զարգացման պատճառները: Թվարկեք զարգացած միջնադարի հայկական քաղաքները:
6. Փորձեք նկարագրել հայկական քաղաքը: Համեմատեք այն ժամանակի եվրոպական քաղաքի հետ:
7. Որքան էր հայոց բանակի թվաքանակը: Ինչ գնդերից էր այն կազմված:
8. Ինչ դասերից էր կազմված հայկական հասարակությունն այս շրջանում:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Գծապատկերի միջոցով ներկայացրեք Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառավարման համակարգը: Համեմատեք այն վաղ միջնադարի կառավարման համակարգի հետ:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նորք, Տաթևի վանք, եղբայրություն (համբարություն), Արծն, Երզնկա, Իշխաթ, Բերկրի, Մանազկերպ, իշխանաց իշխան, արքունական և մարզպանական գնդեր

§ 25. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԹՅՈՒՐ-ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԸ

Սելջուկյան առաջին ասպատակությունները Հայաստան: Ալթայից Միջին Ասիա ընկած տարածքում ապրում էին քոչվոր թյուրքական ցեղեր: X դ. երկրորդ կեսին նրանց մի մասը, միավորվելով առաջնորդ Սելջուկի շուրջը, ստեղծեց սելջուկյան պետությունը: *XI դարից* խոշոր ցեղախմբերով նրանք շարժվեցին դեպի արևմուտք, ներխուժեցին *Արրպատական, Հայաստան* ու *Փոքր Ասիա:*

Թյուրք-սելջուկներն ավարառության նպատակով *XI դ. սկզբին մտան Վասպուրական:* Հայ բնակչությունը համառ դիմադրություն ցույց տվեց թշնամուն: Սակայն նման հարձակումները կրկնվում էին: Ի վերջո Սենեքերիմ թագավորը որոշեց չջարունակել պայքարը և իր բազմաթիվ ազգակիցներով հեռացավ Փոքր Հայք:

Բյուզանդիայի անհեռաբեռ քաղաքականությունը: Բյուզանդացիները, սակայն, Վասպուրականը և հայկական մյուս երկրամասերը չդարձրին սելջուկներին հետ մղելու ամուր հենակետեր: Ավելին՝ կայսրությունը շարունակեց հայկական հողերը գավթելու, երկիրը թուլացնելու, հայ իշխաններին Հայաստանից հեռացնելու իր անհեռատես քաղաքականությունը:

Հայ բնակչության վրա դրվեցին ծանր հարկեր: Հալածանքներ սկսվեցին Հայոց եկեղեցու դեմ: Ինչպես ցույց տվին հետագա իրադարձությունները, *Բյուզանդիան, թուլացնելով քրիստոնյա Հայաստանը, խոցելի դարձրեց կայսրության արևելյան սահմանները:*

XI դ. կեսերին՝ *Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից երկու տարի անց (1047 թ.), սելջուկյան հրոսակները ներխուժեցին Հայաստան:* Նրանք գրեթե անարգել հասան կենտրոնական գավառներ և, զորքը բաժանելով մասերի, սկսեցին ասպատակել երկիրը: Նրանք հայ բնակչության սոսկալի կոտորած կազմակերպեցին Բարձր Հայքում՝ Մանանաղի գավառում:

1048 թ. նրանք նույն դաժանությամբ վարվեցին Կարինի հարևանությամբ *Արծն քաղաքի* բնակչության հետ: Այդ քաղաքը հռչակված էր իր աշխույժ շուկաներով: Չունենալով պաշտպանական պարիսպներ՝ քաղաքի բնակիչները որևէ դիմադրություն չցուցաբերեցին սելջուկներին: Սակայն դա նրանց չփրկեց. Արծնը հիմնահատակ ավերվեց, բնակչությունը կողոպտվեց, մի մասն էլ գերի տարվեց:

*Քաջն Թաթուլ Վանանդեցին
բռնակալ Տուղրիլի առջև.
հեղինակ՝ Զուլիանո Չասսո*

— • —

Կարսի պաշտպաններից Թաթուլ անունով մի երիտասարդ ծանր վիրավորել էր Տուղրիլի մերձավորներից մեկին: Գերի ընկած Թաթուլին Տուղրիլն ասում է, որ եթե իր մերձավորն ապրի, ինքը ազատ կարձակի նրան: Քաջ Թաթուլը համարձակորեն պարտասխանում է, որ հարվածն իրենն է, և թուրք զինվորն անպայման կմեռնի:

Հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը թյուրք-սելջուկների դեմ: Բյուզանդացիները, ի վերջո հասկանալով, որ սելջուկների դեմ պայքարում իրենց անհրաժեշտ են դաշնակիցներ, սկսեցին սիրաշահել հայերին ու վրացիներին: Շուտով բյուզանդական զորքը հայ-վրացական ջոկատների աջակցությամբ փորձեց հակահարված հասցնել սելջուկներին: Սակայն **1048 թ. Բասենի ճակատամարտում** թշնամու գերակշիռ ուժերը հաջողություն ունեցան: Այդուհանդերձ, թշնամու դեմ հայ ժողովրդի պայքարը շարունակվեց:

1054 թ. սելջուկյան հերթական արշավանքը գլխավորեց նրանց պետության առաջնորդ **Տուղրիլը**: Այս անգամ թյուրք-սելջուկները համառ դիմադրության հանդիպեցին **Կարին** քաղաքում և ստիպված եղան դադարեցնել քաղաքի պաշարումը: Նրանք փորձեցին գրավել Հայաստանի մեկ այլ հայտնի բերդաքաղաք **Կարսը**: Բայց այստեղ էլ թշնամին անակնկալի եկավ՝ հանդիպելով կարսեցիների համառ դիմադրությանը: Մարտում իր քաջությամբ աչքի ընկավ քաղաքի պաշտպաններից **Թաթուլ Վանանդեցին**:

Կարինի ու Կարսի անհաջողություններից կատաղած սելջուկները որոշում են իրենց վրեժը լուծել **Մանազկերտի** բնակիչներից: Այստեղ նրանք պարիսպներին մոտեցնում են **պաշարողական մեքենա՝ բարբան**: Սակայն պաշտպաններից մեկը, որին «Փռանգ» էին անվանում, հասնում է պաշարողական մեքենային, իր հետ վերցրած նավթով հրկիզում այն և, հեծնելով ձին, անվնաս վերադառնում է ամրոց: Ըստ պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցու՝ քաղաքի պաշտպաններին օգնում էր Տուղրիլի բանակում գտնվող մի անձնավորություն, որն անընդհատ դեպի քաղաք արձակած նետերին ամրացրած գրություններով պաշտպաններին տեղեկացնում էր թշնամու գործողությունների մասին: Մանազկերտը մեկամսյա դիմադրությունից հետո ևս մնում է անառիկ:

*Մանագլեերի ճակատամարտը.
XV դ. ֆրանսիական մանրանկար*

Այսպիսով՝ հայերի հերոսական դիմադրական մարտերը ձախողեցին այդ ժամանակ Հայաստանը հպարակեցնելու սելջուկների ծրագիրը:

Հայաստանի գրավումը: Մեկ տասնամյակ անց սելջուկները հսկայական բանակով նորից հայտնվեցին Հայաստանում: Բյուզանդացիներն այս անգամ էլ երկիրը թողեցին անպաշտպան:

Միայն 1071 թ. բյուզանդական կայսրը մեծ բանակով մտավ Հայաստան և բանակ դրեց *Մանագլեերի դաշտում:* Սակայն *սելջուկները հաղթեցին ճակատամարտը*, իսկ կայսրն իր բազմաթիվ զինվորների հետ գերի ընկավ:

Բյուզանդացիների կրած ծանր պարտությունը վճռեց նաև Հայաստանի դրությունը: Երկիրն ընկավ թյուրք-սելջուկների տիրապետության տակ: Հայ բնակչության արտագաղթը մեծ չափեր ընդունեց: Սակայն իրենց գոյությունը դեռ շարունակում էին Լոռու և Սյունիքի հայկական թագավորությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ովքեր էին թյուրք-սելջուկները: Երբ նրանք հայտնվեցին մեր տարածաշրջանում:
2. Ինչ քայլեր ձեռնարկեց Բյուզանդիան Հայաստանում Անիի թագավորության անկումից հետո:
3. Թվարկեք թյուրք-սելջուկների արշավանքները, ցույց տվեք դրանց հետևանքները:
4. Ներկայացրեք հայերի հերոսական պայքարը սելջուկների դեմ:
5. Որտեղ և էրբ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը բյուզանդացիների և սելջուկների միջև, ինչ արդյունք ունեցավ այն:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ո՞րն էր Բյուզանդիայի անհետատես քաղաքականության պատճառը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թյուրք-սելջուկներ, Մանանաղի գավառ, Բասենի 1048 թ. ճակատամարտ, Տուղրիկ, Թաթուլ Վանանդեցի, Մանագլեերի 1071 թ. ճակատամարտ

§ 26. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական պետական կազմավորումները: Անիի թագավորության անկումից հետո *հայկական անկախ պետականությունը չվերացավ:* Բազմաթիվ թագավորություններ ու իշխանություններ շարունակեցին պահպանել իրենց գոյությունը: Դա հնարավորություն տվեց երկրի տարբեր շրջաններում շարունակելու պայքարը Բյուզանդիայի և թյուրք-սելջուկների դեմ:

Հայկական անկախ պետականության համար պայքարում կրկին կարևոր դեր ունեին *Բագրատունիները:* Նրանք շարունակում էին իշխել *Կարսում* և *Լոռիում:*

Կարսի թագավորությունը ազդեցիկ դիրքի հասավ *Գագիկ Աբասյանի (1029–1065 թթ.)* կառավարման վերջին շրջանում: Պատահական չէ, որ Անիի անկումից հետո Բագրատունիների *շահնշահ տիրոջ անցել էր Գագիկ Աբասյանին:* Նա Տուղրիլ բեկի զորքի հարձակումներից անառիկ պահեց Կարս մայրաքաղաքը:

Տաշիր-Ձորագետի (Լոռու) թագավորությունը հաջողությամբ պայքար էր մղում բյուզանդացիների դեմ: *Կյուրիկյանները ջանքեր գործադրեցին նաև Անին բյուզանդացիներից ազատագրելու և միասնական թագավորությունը վե-*

Կարսի բերդը

Դավիթ VI Շինարար
Բագրատունի

թականգնելու համար: Սակայն այդ պայքարը հաջողություն չունեցավ սկսված սելջուկյան արշավանքների պատճառով:

Հայկական պետականության պահպանման համար պայքարում կարևոր դեր ունեցան Սյունիքը և Արցախը: Այս նահանգներում հայկական պետականությունը շատ ավելի երկար կյանք ունեցավ: Սյունիքի թագավորությունը հաջող պայքար մղեց Գանձակի ամիրայության և թյուրք-սելջուկների դեմ և գոյատևեց մինչև XII դարի երկրորդ կեսը: Արցախում իրենց իշխանությունը պահպանեցին Առանշահիկների տոհմի ներկայացուցիչները:

Լեռնային Սասունում իշխում էին *Թոռնիկյանները*, անտառապատ *Համշենում՝ Համամ իշխանի* հաջորդները: Հայկական թագավորություններն ու իշխանությունները XI դ. երկրորդ կեսին և XII դ. համառ պայքար էին մղում օտար զավթիչների դեմ:

Սելջուկների դեմ պայքարի նոր փուլը: XII դ. սելջուկների դեմ պայքարում ձևավորվեց հարևան քրիստոնյա ժողովուրդների՝ հայերի ու վրացիների ռազմական դաշինքը: Հայ-վրացական զինակցությունը նոր փուլ թևակոխեց վրաց Բագրատունի թագավոր *Դավիթ Շինարարի (1089–1125)* օրոք:

Հայաստանից արտագաղթած հայերի համար Դավիթ թագավորը Կուր գետի ափին կառուցել տվեց *Գորի քաղաքը*: Իսկ հայ իշխաններից ոմանց հանձնեց պատասխանատու պաշտոններ:

Օգտվելով վրաց թագավորության նկատմամբ հայ բնակչության բարյացակամ վերաբերմունքից՝ XII դ. սկզբին Դավիթ Շինարարի զորքերը մտան Լոռի և տեղի թագավորությունը միացրին վրաց պետությանը:

1124 թ. վրաց թագավորը հայ իշխանների աջակցությամբ մտավ նաև Անի, որի բնակչու-

թյունն ապստամբել էր և օգնության խնդրանքով դիմել Վրաստանին: Հայ պատմիչները ոգևորությամբ հաղորդում են, որ Անիի Կաթողիկե մայր տաճարի վրա, որը մուսուլմանները վերածել էին մզկիթի, կրկին բարձրացվեց քրիստոնեական խաչը:

Զարարյանների զինանշանը. Մակարավանք

Մակայն ամբողջ XII դ. ընթացքում ինչպես Անիի, այնպես էլ Հյուսիսային Հայաստանի համար պայքարը շարունակվեց: Մամվել Անեցի պատմիչի վկայությամբ 1126 թ. Անիի պաշտպանությանը մասնակցած *աշխարհագորայիների մեջ կային նաև կանայք*: Նրանցից աչքի էր ընկել *հերոսուհի Այծեմնիկը*: Նա, արհամարհելով նետերից ստացած վերքերը, շարունակում էր պարիսպներից քարեր նետել թշնամու վրա:

Զարարյանների իշխանապետությունը:
Հայ-վրացական զինակցությունն ավելի խորացավ XII դ. երկրորդ կեսին: Վրաց *Թամար թագուհին (1184-1207)* սերտորեն համագործակ-

ԶԱԲԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ցեց հայերի հետ: Թագուհին *1185 թ. Սարգիս Զաքարյանին վարսահեց սպարապետի՝ ամիր-սպասապարի* պաշտոնը: Նրանից հետո այդ պաշտոնն անցավ ավագ որդուն՝ *Զաքարե Զաքարյանին*: Վերջինիս կրտսեր եղբայր *Հովհաննեսը (Իվանե)* դարձավ *արթաբեկ՝ թագածառնանգի խնամակալ*: Թամարի բանակում զգալիորեն աճեց հայ զինվորականության թիվը:

XII դ. վերջին Զաքարեի գլխավորած հայ-վրացական զորքերը թշնամուց ազատագրեցին Հյուսիսային Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններ: XIII դ. սկզբին հայկական հողերի ազատագրման գործը նոր թափ ստացավ. սելջուկները վտարվեցին նաև Հայաստանի կենտրոնական գավառներից: Հայ-վրացական ուժերը մոտեցան Վանա լճի հյուսիսային ափերին:

Սելջուկներից ու մուսուլման այլ զավթիչներից *ազատագրված հայկական հողերում Զաքարյանները սրեղծեցին իրենց իշխանապետությունը*:

Զաքարյաններն այնքան ազդեցիկ էին իրենց տիրույթներում, որ անգամ պահում էին կախյալ իշխանություններ: Հայաստանի հյուսիս-արևելքում՝ *Տավուշում* և շրջակա գավառներում, Սարգիս Զաքարյանի եղբայր Վահրամը հիմնադրել էր *Վահրամյանների իշխանությունը՝ Գագ* կենտրոնով: Զաքարյանների մի ճյուղն էլ իշխում էր *Զավախքում* (կենտրոնը՝ *Թմուկ բերդը*):

Նման ենթակա իշխանություններ կազմավորվեցին նաև Հայաստանի այլ վայրերում: Իրենց կալվածքներում հայ իշխանական տները պահում էին զորք, ծավալում տնտեսական ազատ գործունեություն և այլն: Երկիրը քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական բուն վերելք էր ապրում:

Զաքարյանների օրոք փաստորեն վերականգնվել էր հայոց անկախ պետականությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայկական ինչ թագավորություններ և իշխանություններ կային Հայաստանում XI դարի երկրորդ կեսին և XII դարում:
2. Ներկայացրե՞ք հայկական պետականությունների նշանակությունը այս ժամանակաշրջանում:
3. Ինչպե՞ս զարգացան հայ-վրացական հարաբերությունները Գավիթ Շինարարի օրոք:
4. Ե՞րբ և ո՞ւմ օրոք երկու երկրների միջև զինակցությունը հասավ իր գագաթնակետին:
5. Ներկայացրե՞ք Զաքարյանների ազատագրական պայքարի արդյունքները:
6. Հայաստանում Զաքարյաններից կախյալ ինչ իշխանություններ ստեղծվեցին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ հայկական պետականություններից որևէ մեկին չհաջողվեց միավորել իր կազմում ամբողջ Հայաստանը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գագիկ Աբասյան, Համշեն, Թոռնիկյաններ, հայ-վրացական զինակցություն, Գավիթ Շինարար, Այծեմնիկ, Սարգիս Զաքարյան, Թամար թագուհի, ամիրսպասալար, Հովհաննես (Իվանե) Զաքարյան, աթաբեկ, Վահրամյաններ, Գագ, Զավախք, Թմուկ բերդ

§ 27. ՊԱՅՔԱՐ ՕՏԱՐ ՆՎԱՃՈՂՆԵՐԻ ԴԵՄ XIII–XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Չինգիզ խան

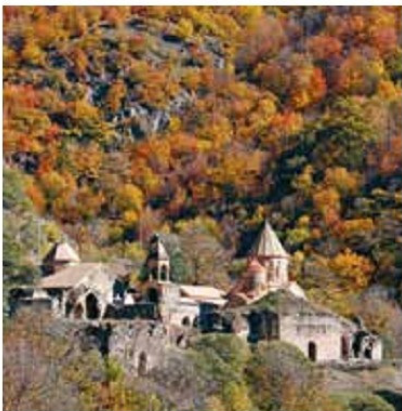
Մոնղոլ զավթիչները և հայ ժողովրդի դիմադրությունը: XIII դ. սկզբին մոնղոլական ռազմաշունչ քոչվոր ցեղերը, միավորվելով իրենց առաջնորդ *Չինգիզ խանի* շուրջը, իրականացրին լայնածավալ նվաճումներ: Նրանք հարևան Չինաստանից հասան Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններին: Մոնղոլները դաժան դատաստան էին տեսնում նվաճված երկրների բնակչության հետ:

1220 թ. *աշնանը* մոնղոլական զորքերն անցան Արաքսը և մտան Զաքարյան Հայաստանի տարածքը: Նրանք շարժվեցին դեպի Վրաց մայրաքաղաք Տփղիս:

Թշնամու դեմ դուրս եկան հայ-վրացական զորքերը՝ արքա *Գեորգի Լաշայի* և նոր ամիրսպասալար նշանակված *Հովհաննես Զաքարյանի* գլխավորությամբ: *Մոնղոլները*, դիմելով կեղծ նահանջի, *Կոյունսանի դաշտում* նրանց ծուղակի մեջ գցեցին և *հաղթանակ տարան*:

1236 թ. *Հայաստանի վրա հարձակվեցին մոնղոլական մեծարանակ զորքերը*, որոնց հետևում էին քոչվոր ցեղեր: Թշնամուն ուժեղ դիմադրություն ցուցաբերեցին *Շամքոր* քաղաքի, Վահրամյանների *Գագ* և *Տավուշ* բերդերի բնակիչները:

Մոնղոլների դեմ պայքարն Արցախում գլխավորեց տեղի նշանավոր իշխաններից *Հասան Զալալ Դոլան*: *Խոխանաբերդում (Իշխանաբերդ)* հայերի կազմակերպած համառ դիմադրությունը ստիպեց քոչվորներին բանակցություններ սկսել: *Մոնղոլները* հարկադրված *ճանաչեցին* Արցախի հյուսիսային հատվածի՝ *Խաչենի ինքնավարությունը*: Հայերը պարտավորվում էին հարկեր վճարել և ցուցաբերել ռազմական օգնություն:

Հասան Զալալ Դոլայի կառուցած Դադիվանքը

Մոնղոլական մի գորաջոկատ շրջապատեց **Անհին**: Անեցիները հրաժարվեցին անձնատուր լինելուց և 12 օր քաջաբար դիմադրեցին: Նրանք հարձակվեցին ու սպանեցին մոնղոլ բանագնացներին: Կատաղած թշնամին անցավ գրոհի, գրավեց քաղաքը և իրականացրեց բնակչության կոտորած ու գերեվարություն: Մոնղոլները նման դաժանությամբ վարվեցին Արևելյան Հայաստանի դիմադրություն ցույց տված մի շարք քաղաքների բնակիչների հետ:

Երկու ամիս տևեց **Կարինի** բնակչության պաշտպանությունը: Նվաճողները գրավեցին նաև **Երզնկան**, **Կեսարիան** ու այլ քաղաքներ:

1244 թ. ավարտվեց ամբողջ Հայաստանի գրավումը մոնղոլների կողմից: Երկիրը մտցվեց մոնղոլական ընդարձակ տերության կազմի մեջ:

Պայքար մոնղոլների դեմ: Նվաճված հողերը մոնղոլները խլում էին տեղական բնակչությունից ու եկեղեցուց և հանձնում արևելքից եկած քոչվորներին: Նրանք մեծ վնաս հասցրին Հայաստանի արհեստներին ու առևտրին, բերրի դաշտերն ու այգիները վերածեցին արոտավայրերի: Քրիստոնյաները ենթարկվեցին ծանր հարկման:

Հայ իշխանական շրջանները և Վրաց արքունիքը փորձում էին միասնական ճակատ ստեղծել նվաճողների դեմ և պահպանել իրենց ինքնավար կարգավիճակը: Մոնղոլների դեմ բարձրացված ապստամբություններից ուժեղագույնը տեղի ունեցավ **1259 թ.**: Պատճառը հայ-վրացական զինական ուժերը հերթական անգամ իրենց երկրներից դուրս՝ այս անգամ Եգիպտոս ուղարկելն էր: Մոնղոլական պատժիչ ջոկատները ճնշեցին ապստամբությունը: Մահապատժի ենթարկվածների թվում էին Արցախի իշխան **Հասան Զալալը**, ամիրսպասալար **Զարարե Կրյուսերը** և ուրիշներ:

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կերպարանքով ու փեսքով սհավոր փզեղ էին և զարհուրելի. մորուք չունեին, բայց ոմանք սակավաթիվ մազ ունեին շրթունքին կամ դնչին: Աչքները նեղ էին ու սրալուս, ձայները՝ նուրբ ու սուր, երկարակյաց էին ու դիմացկուն: Երբ լինում էր, հաճախ էին անհագ ուտում ու խմում, իսկ երբ չկար, ժուժկալ էին:

...Եթե որևէ մեկը նրանց համար ուրեղիք կամ ընկելիք էր բերում, նախ բերողին էին փալիս ուրեղու և խմելու, իսկ հեղտ իրենք էին ուտում ու խմում, որպեսզի մահադեղերից չվնասվեն:

Հատված Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմությունից»

Մոնղոլների ասպատակությունը. մանրանկար

*Լենկ Թեմուրի դիմաքանդակը,
որը արեղծվել է նրա իսկ
գանգի հիման վրա*

Այդուհանդերձ, արդեն XIII դ. կեսերից այդ պայքարի առանձին դրվագներ պսակվում էին հաջողությամբ: Մոնղոլներն իրենց բազմաթիվ թշնամիների դեմ պատերազմելիս կարիք ունեին դաշնակիցների: Իկոնիայի սուլթանության դեմ պատերազմում նրանք օգտագործեցին *Երզնկայի* հայությանը և նպաստեցին Հայաստանի այդ շրջանում *հայկական իշխանության* ստեղծմանը: 1266 թ. Հայաստանի հյուսիսում՝ Տայքում և Գուգարքում, կազմավորվեց ուժեղ մի *իշխանություն՝ Սամցխե-Ջավախք* անունով, որը գոյատևեց ավելի քան երեք դար: Կիսանկախ հայկական իշխանություններ պահպանվեցին նաև *Արցախում, Սյունիքում, Արևմտյան Հայաստանի* տարբեր շրջաններում:

Հայաստանը XIV դարում: Հայաստանը թևակոխեց XIV դար սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծանր պայմաններում: Օտար տիրապետությանը գումարվեց 1319 թ. *ավերիչ երկրաշարժը*. հիմնահատակ ավերվեց ու անմարդարնակ դարձավ Հայաստանի երբեմնի փառահեղ մայրաքաղաք Անին:

Մոնղոլական տերության հետագա թուլացումը դարի կեսերին հանգեցրեց նրա կործանմանը: Սակայն մոնղոլներին փոխարինեցին թուրքմենական ցեղերը:

Երկրի համար հատկապես աղետալի հետևանքներ ունեցան Միջին Ասիայից *Լենկ Թեմուրի ասպատակությունները*: 1386 թ. արշավանքի ժամանակ նրա զորքը պաշարեց հինավուրց *Վան* քաղաքը: Վանեցիները պատսպարվեցին բերդում և համառ դիմադրություն կազմակերպեցին: Ծանր կորուստների գնով քաղաքը գրավելուց հետո դաժան տիրակալը հրամայեց գերի ընկած պաշտպաններին վայր նետել բերդի պարիսպներից: Հայ պատմիչի վկայությամբ՝ պարիսպներից վայր նետված-

ների թիվն այնքան մեծ էր, որ ներքևում առաջացել էր դիակների հսկայական կույտ, ուստի վերջին ընկածներն այլևս չէին մահանում:

Նույնիսկ այսպիսի դժվարին պայմաններում հայ ժողովուրդը պետականության վերականգնման հույսը չէր կորցրել: Այսպես՝ XIV դարում *Արցախում* շարունակում էին իրենց ազդեցությունը պահպանել *Հասան-Ջալալյանները*, *Սյունիքում՝ Օրբելյանները*, *Սասունում՝ Թոռնիկյանները* և այլն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Մոնղոլական ցեղերը ո՞ւմ գլխավորությամբ միավորվեցին: Ի՞նչ տարածքներ նվաճեցին մոնղոլները:
2. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Կոտմանի ճակատամարտը:
3. Ե՞րբ մոնղոլները մտան Հայաստան: Ովքե՞ր էին ղեկավարում մոնղոլների դեմ դիմադրությունը:
4. Ե՞րբ և ո՞ր տարածքների գրավումով ավարտվեց Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից:
5. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ մոնղոլներին հաջողվեց գրավել Հայաստանը:
6. Ներկայացրե՞ք ինքնավարության վերականգնման համար պայքարի արդյունքները:
7. Ինչպիսի՞ն էր Հայաստանի վիճակը XIV դարում: Ո՞վ էր Լենկ Թեմուրը:
8. Հայկական ի՞նչ իշխանություններ կային այդ ժամանակ:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Չինգիզ խան, Գեորգի Լաշա, Կուրմանի ճակատամարտ, Հասան Ջալալ Դոլա, Ջաքարե Կրպսեր, Խոխանաբերդ (Իշխանաբերդ), Սամցխե-Ջավախք, թուրքմենական ցեղեր, Լենկ Թեմուր

§ 28. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿՅԱՅՈՒՄ

Հայերը Կիլիկիայում: Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Փոքր Ասիայի հարավ-արևելքում՝ Կիլիկիայում, առաջացավ հայկական նոր պետություն: Կիլիկիան հարավից սահմանակից էր Միջերկրական ծովին, հյուսիսում նրա սահմանները հասնում էին մինչև Տավրոսի լեռները:

Հայերը Կիլիկիայում բնակվում էին վաղ ժամանակներից սկսած: Մելջուկների արշավանքների և Բյուզանդիայի վարած քաղաքականության պատճառով հայերի զանգվածային արտագաղթ էր սկսվել: Հայաստանից արտագաղթեց նաև Արծրունիների և Բագրատունիների մի մասը:

Արդեն XI դ. երկրորդ կեսին հայերը մեծամասնություն էին կազմում Կիլիկիայում, ուր ապրում էին նաև հույներ, ասորիներ, արաբներ, հրեաներ:

Կիլիկիայում և հարակից շրջաններում հաստատված հայ իշխանների մի մասը ծառայության էր անցել Բյուզանդական կայսրությունում: Որոշակի տարածքների կառավարումը հանձնվում էր նրանց: Այսպես՝ **Ապլղարիպ Արծրունին 1042 թ.** նշանակվեց Կիլիկիայի կառավարիչ (ստրատեգոս): Նրան հանձնվեցին մի շարք քաղաքներ ու բերդեր: Հետագայում Ապլղարիպ Արծրունին **Լամբրոն բերդը** և շրջակա գյուղերը նվիրեց Գանձակից Կիլիկիա տեղափոխված **Օշին իշխանին:** Նրանից էլ սերում է **Հեթումյան** իշխանական տունը:

Գագիկ II արքայի կնիքը՝ գահրնկեցությունից հետո՝ իբրև բյուզանդական կառավարիչ

Բյուզանդական բանակում ծառայող իշխան Փիլարսրոս Վարաժնունին Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայի արևելյան շրջաններում հիմնադրեց ուժեղ և ընդարձակ հայկական իշխանություն (1072–1090 թթ.)՝ Մարաշ կենտրոնով: Փիլարստոսը կարողացավ որոշ ժամանակ կանգնեցնել սելջուկների առաջխաղացումը:

Վահկա բերդը

Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայի արևելքում ընդարձակ հայկական մեկ այլ իշխանություն հիմնադրեց Գոդ Վասիլը՝ Քեսուն կենտրոնով (1082–1117 թթ.):

Ռուբինյան իշխանության առաջացումը: Հայաստանից դուրս ստեղծված հայկական պետական կազմավորումներից ամենակենսունակը եղավ Ռուբինյան իշխանությունը:

1080 թ. հայ իշխան Ռուբենը Լեոնային Կիլիկիայում հիմնադրեց իշխանություն, որը նրա անունով կոչվեց Ռուբինյան: Նա ապստամբեց Բյուզանդիայի դեմ և բյուզանդացիներից ազատագրեց Լեոնային Կիլիկիայի մի մասը:

Ռուբեն I-ին հաջորդեց նրա որդի Կոստանդինը (1095–1100 թթ.): Նա 1098 թ. գրավեց Լեոնային Կիլիկիայի նշանավոր Վահկա բերդը և դարձրեց իր իշխանության կենտրոն:

Ռուբինյան իշխանության գոյությանը սպառնում էին ինչպես Բյուզանդիան, այնպես էլ սելջուկները: *Կոստանդինը ստիպված էր պայքարել երկու ճակատով*: Սակայն խաչակրաց առաջին արշավանքը որոշ ժամանակով նրանց ուշադրությունը շեղեց Կիլիկիայից: Դա հնարավորություն տվեց հայերին ամրապնդելու և ընդարձակելու նորաստեղծ իշխանությունը:

Խաչակիրների հետ սկսեցին համագործակցել Կիլիկիայում հաստատված հայ իշխանները:

Մանազկերտի ճակատամարտից հետո *Փոքր Ասիայում սելջուկները ստեղծել էին* նոր պետություն՝ *Իկոնիայի սուլթանությունը*: Սելջուկները և այդ տարածքում հաստատված թուրքմենական տարբեր ցեղեր Կիլիկիայի համար դարձան վտանգավոր հարևաններ:

Դաշտային Կիլիկիան նվաճելուց հետո խաչակիրները շարժվեցին դեպի Ասորիք և Պաղեստին: Այնտեղ նրանք հիմնեցին չորս խաչակրաց պետություններ (վերհիշե՛ք համաշխարհային պատմության համապատասխան դասը):

Խաչակիրների և հայերի փոխհարաբերությունները միշտ չէ, որ բարեկամական էին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որտեղ է գտնվում Կիլիկիան:
2. Ո՞ր դարում մեծացավ հայերի հոսքը դեպի Կիլիկիա: Ուրիշ ի՞նչ ժողովուրդներ էին ապրում այնտեղ:
3. Ե՞րբ է ստեղծվել Փիլարտոս Վարաժնունու հայկական իշխանությունը:
4. Ուրիշ ի՞նչ հայկական իշխանություն ստեղծվեց, ե՞րբ և ո՞վ էր հիմնադիրը:
5. Հայաստանից դուրս ստեղծված պետական կազմավորումներից ո՞րն էր ամենակենսունակը: Ո՞վ և ե՞րբ է այն հիմնադրել:
6. Ե՞րբ է Վահկա բերդը դարձել իշխանանիստ:
7. Արտաքին ի՞նչ վտանգներ էին սպառնում Ռուբինյան իշխանությանը: Ինչպիսի՞ հարաբերություններ ձևավորվեցին խաչակիրների հետ:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ հնարավոր եղավ Կիլիկիայում ստեղծել հայկական պետություն:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ապլղարիպ Արծրունի, Լամբրոն, Օշին, Փիլարտոս Վարաժնունի, Մարաշ, Գող Վասիլ, Քեսուն, Ռուբեն I իշխան, Ռուբինյան իշխանություն, Վահկա բերդ

§ 29. ՌՌԻԲԻՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒՄԸ

Պայքար Դաշտային Կիլիկիայի համար:
 Լեոնային Կիլիկիայում ձևավորված *Ռուբինյան պետության հերազա գոյարևման համար կարևոր էր Դաշտային Կիլիկիայի գրավումը:*
 Անհրաժեշտ էր ձեռք բերել գյուղատնտեսության համար կարևոր կենսական տարածքներ և առևտրական ճանապարհների վրա ընկած քաղաքներ: Այդտեղ կային նաև կարևոր նավահանգիստներ: Այս խնդիրը լուծելու համար Ռուբինյանները պայքարի մեջ մտան Բյուզանդիայի, խաչակիրների և սելջուկների դեմ:

Կոստանդինի որդի *Թորոս I-ը (1100–1129 թթ.)* Կիլիկյան Հայաստանի սահմաններն ընդարձակեց դեպի հարավ: Նա *1104 թ. գրավեց Սիս* և *Անավարզա (Անաբարզա, Անարզաբա)* քաղաքները: Նոր մայրաքաղաք դարձավ *Անավարզան:*

Թորոսի և Գող Վասիլի միացյալ զորքերը ծանր պարտության մատնեցին *1107 թ.* Կիլիկիա ներխուժած *Իկոնիայի սելջուկներին և դուրս քշեցին երկրից:*

Թորոսին հաջորդեց եղբայրը՝ *Լևոն I-ը (1129–1137 թթ.):* Նա բյուզանդացիներից խլեց *Մսիս, Ադանա և Տարսոն* քաղաքները: Համառ պայքար-

Անավարզա բերդը

Թորոս I-ը Մանդալեի որդիներից լուծում է Գագիկ II Հայոց արքայի սպանության վրեժը. հեղինակ՝ Զուլիանո Չասսո

Հռոմկլայի բերդը

րից հետո Ռուբինյան իշխանության սահմանները հարավում հասան Միջերկրական ծովին:

Բյուզանդիան չէր կարող հաշտվել Կիլիկիայի կորստի հետ: *1137 թ. գարնանը* բյուզանդական մի մեծ բանակ կայսեր գլխավորությամբ գրավեց Դաշտային Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներ: *Լևոնը* հայկական փոքրաթիվ ուժերի հետ անրացավ *Վահկա բերդում*, որի պաշտպանությունը տևեց *վեց ամիս*: Ի վերջո Վահկան ևս հանձնվեց: Լևոնը կնոջ և երկու որդիների՝ *Ռուբենի* ու *Թորոսի* հետ շղթայակապ տարվեց Կ. Պոլիս:

Կիլիկիայում ստեղծված հայկական պետությունը մի քանի տարով դադարեց գոյություն ունենալուց:

Ռուբինյան իշխանության վերականգնումն ու ամրապնդումը: Գերված Լևոնը մահացավ բանտում, իսկ Ռուբենին մահապատժի ենթարկեցին:

Թորոսը փախուստի դիմեց, վերադարձավ Կիլիկիա և գլխավորեց հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Նրան միացան նաև երկու եղբայրները՝ *Մյեհր* և *Սյրեփանեն*, ովքեր կարողացել էին խուսափել գերությունից:

Թորոս II-ը (1145–1169 թթ.) իր շուրջը համախմբված հայկական զորախմբով պայքար ծավալեց բյուզանդացիների դեմ: Մի քանի տարվա ընթացքում նա կրկին տեր դարձավ Վահկային, Անավարզային, Մսիսին, Տարսոնին: *1152 թ.* Կիլիկիա մտած բյուզանդական մի մեծ բանակ պաշարեց *Սսիս քաղաքը*: Մթության քողի տակ Թորոսը հարձակման անցավ և ջախջախեց բյուզանդական զորքերը:

Այսպես Թորոս II-ը վերականգնեց հայկական պետությունը և սրբեց 30 հազարանոց բանակ: Նրա օժանդակությամբ *1151 թ.* հայոց կաթողիկոսության նստավայր էր դարձել *Հռոմկլա բերդաքաղաքը*:

Մլեհ (1169–1175 թթ.): Թորոս II–ին հաջորդեց **Մլեհը:** Երկրի ծովեզրյա բոլոր շրջաններն ազատագրելու համար նա դաշնակցեց Հալեպի ամիրայի հետ: Մլեհը խաչակիրներից հետ վերցրեց Դաշտային Կիլիկիայի արևելյան շրջանները, Բյուզանդիայից հետ գրավեց Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքները և ծովափնյա շրջանները:

Մլեհը բարեկարգեց **Սիսը** և **1173 թ. դարձրեց երկրի մայրաքաղաք:** Նրա վարած քաղաքականությունը և կատարած բարեփոխումները նպաստեցին հայոց պետության ամրապնդմանն ու հզորացմանը: Սակայն այդ քաղաքականությունից, հատկապես իսլամական երկրների հետ դաշնակցելու քայլերից դժգոհ բարձրաստիճան հոգևորականները և իշխանները դավադրություն կազմակերպեցին և սպանեցին նրան:

Մլեհին հաջորդեց նրա եղբայր Ստեփանեի որդի **Ռուբեն III–ը (1175–1187 թթ.):** Օգտվելով Բյուզանդիայի և Իկոնիայի սուլթանության միջև եղած թշնամանքից՝ նա գրավեց նաև Կիլիկիայի արևմտյան շրջանները: **Այսպես Կիլիկիայում վերացվեցին բյուզանդական տիրապետության վերջին հենակետերը:**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր թվականներին է կառավարել Թորոս I–ը: Ինչ քաղաքներ նա գրավեց: Ո՞ւմ հետ համագործակցեց սելջուկների դեմ պայքարում:
2. Երբ է իշխել Լևոն I–ը: Ներկայացրե՞ք նրա գործունեության կարևոր դրվագները:
3. Ինչո՞ւ և ե՞րբ բյուզանդական կայսրը շարժվեց Կիլիկիա:
4. Ներկայացրե՞ք Կիլիկիայում հայկական պետությունը վերականգնելու ընթացքը: Ինչ կարևոր ձեռքբերումներ ունեցավ Կիլիկյան Հայաստանը Թորոս II–ի օրոք:
5. Ո՞վ էր Մլեհը: Ինչո՞ւ նա դաշնակցեց Հալեպի ամիրայի հետ:
6. Սիսը ե՞րբ դարձավ հայկական պետության մայրաքաղաք:
7. Գնահատե՞ք Մլեհի գործունեությունը: Ո՞վ է հաջորդել նրան:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ Դաշտային Կիլիկիան Ռուբինյան իշխանությանը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դաշտային Կիլիկիա, Թորոս I, Սիս, Անավարզա, Աղանա, Տարսոն, Լևոն I, Հռոմկլա, Թորոս II, Մլեհ, Սիս մայրաքաղաք, Ռուբեն III

§ 30. ԼԵՎՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾ

Լևոն II-ի իշխանական շրջանը: XII դ. վերջին Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող փոփոխություններն իրենց ազդեցությունն ունեցան Կիլիկյան Հայաստանի վրա:

Այդ ժամանակ հզորացել էր Եգիպտոսի սուլթանությունը: Սուլթան *Սալահ ադ Դինը* պայքար սկսեց խաչակիրների դեմ և **1187 թ.** նրանցից *գրավեց Երուսաղեմը:*

Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունը նույնպես վերելք էր ապրում: Երկու սուլթանություններն էլ թշնամաբար էին տրամադրված Կիլիկիայի նկատմամբ: Դաշտային Կիլիկիայի հարավարևելյան շրջանների համար լարված էին նաև Աստիոքի իշխանության և Կիլիկիայի փոխհարաբերությունները:

Այսպիսի բարդ իրավիճակում Կիլիկյան Հայաստանում իշխան դարձավ Ռուբենի եղբայր **Լևոն II-ը (1187–1219 թթ.):**

Երուսաղեմը մահմեդականներից կրկին հետ գրավելու համար **1189 թ. սկսվեց խաչակրաց երրորդ արշավանքը:** Լևոն II-ը կապեր հաստատեց խաչակիրների առաջնորդներից մեկի՝ Սրբազան հռոմեական կայսրության կայսր *Ֆրիդրիխ Շիկսմորուսի* հետ: Լևոնը օգնելու էր խաչակիրներին, որի դիմաց կայսրը նրան թագ էր խոստացել: Սակայն արշավանքի հենց սկզբում Ֆրիդրիխ I-ը խեղդվեց Կիլիկիայի գետերից մեկում, և Լևոնի թագադրումը հետաձգվեց:

Այդ ժամանակ Դաշտային Կիլիկիայի արևելյան շրջանների համար նորից խնդիրներ ծագեցին Աստիոքի իշխանության և Կիլիկիայի միջև: Սահմանային վեճերը լուծելու պատրվակով Աստիոքի իշխանը Լևոնին հրավիրեց Աստիոք: Իրականում նրա նպատակը Հայոց իշխանին ձերբակալելն էր: Իմանալով այս մասին՝ Լևոնն ինքը նշանակեց հանդիպման վայրը և ձերբակալեց Աստիոքի իշխանին:

1194 թ. Միս քաղաքում Կիլիկիայի և Անտիոքի միջև հաշտության պայմանագիր կնքվեց: Աստիոքի իշխանությունը Կիլիկիային *վերադարձրեց* նրանից *խլված տարածքները*, որի դիմաց **Լևոնն առանց փրկագնի ազատ արձակեց Անտիոքի իշխանին:** Լևոնը փորձեց Աստիոքի իշխանական տան հետ ամուսնական կապեր հաստատելով՝ այդ իշխանությունը միացնել Կիլիկիային:

Թագավորության հռչակումը: Եգիպտոսի հզորացումից ու Երուսաղեմի անկումից հետո խաչակիրների վիճակը խիստ ծանրացել էր: Նրանց օգնելու գործում Արևմտյան Եվրոպան հույսեր էր կապում նաև Կիլիկյան Հայաստանի հետ: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ Լևոնը շարունակեց քայլերն արքա-

յական թագ ձեռք բերելու ուղղությամբ: Նա բանակցություններ սկսեց Հռոմի պապի և Սրբազան հռոմեական կայսրության կայսր Հենրիխ VI-ի հետ: Այս անգամ դրանք հաջողությամբ պսակվեցին: 1197 թ. Հենրիխ VI-ը թագ ուղարկեց Լևոնին: Նրան թագ էր ուղարկել նաև Բյուզանդիայի կայսրը:

Լևոն II-ը մեծ հանդիսավորությամբ թագադրվեց 1198 թ. հունվարի 6-ին՝ Սուրբ Ծննդյան օրը, Տարսնոն քաղաքի Մայր տաճարում: Նրան Հայոց թագավոր օժեց կաթողիկոս Գրիգոր Զ-ն: Թագադրվելուց հետո Լևոնը սկսեց հիշատակվել նաև *Լևոն Մեծագործ* պատվանունով:

Լևոն Մեծագործի քաղաքականությունը: Լևոն II արքայի կարևոր ձեռնարկումներից մեկը *Լամբրոն բերդի գրավումն էր: 1202 թ.* նա Լամբրոնի իշխան Հեթումին հրավիրում է Տարսոն և բանտարկում: Դրանից հետո Լևոնը, առանց կռվի գրավելով բերդը, միացնում է արքունիքին:

Կիլիկիան ցամաքային և ծովային առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում էր, ուստի Լևոնը մեծ ուշադրություն էր դարձնում առևտրի զարգացմանը: *Վերաշինվեցին ու բարեկարգվեցին Այաս ու Կոռիկոս նավահանգիստները:* Կառուցվեց ոչ միայն *ռազմական*, այլև *առևտրական նավատորմ:*

Լևոն Մեծագործի թագադրությունը. հեղինակ՝ Ջովիանո Զասսո

Լևոն Մեծագործի հաղթական մուտքն Անտիոք. հեղինակ՝ Ջուլիանո Զասսա

Լևոն II-ը շատ էր կարևորում Անտիոքի համար պայքարը: **1216 թ. Լևոնը գրավեց Անտիոքը** և իշխանությունը հանձնեց իր եղբոր աղջիկ Ալիսի և Անտիոքի իշխանի որդի Ռուբեն-Ռայմոնդին: Վերջինիս նա հռչակել էր նաև Կիլիկիայի թագաժառանգ: Սակայն շուտով նրա գործունեությունից հիասթափված՝ Լևոնը փոխեց իր որոշումը և Կիլիկիայի **թագաժառանգ** նշանակեց իր մանկահասակ **ղուսյր Զաբելին**:

Լևոն Մեծագործը մահացավ 1219 թ.՝ իր հաջորդներին թողնելով հզոր պետություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ իրավիճակ էր Մերձավոր Արևելքում XII դարի վերջին:
2. Ե՞րբ է կառավարել Լևոն II-ը:
3. Ինչ ընթացք և ավարտ ունեցավ Լևոն II-ի և Անտիոքի իշխանության միջև ծագած սահմանային վեճը:
4. Արքայական թագ ձեռք բերելու ուղղությամբ Լևոն II-ը ինչ քայլեր ձեռնարկեց:
5. Ո՞վ և ե՞րբ թագավոր օձեց Լևոնին:
6. Ո՞րն է Կիլիկիայի հայոց իշխանությունը թագավորություն հռչակելու պատմական նշանակությունը:
7. Ներկայացրե՞ք Լևոն II արքայի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կիլիկյան Հայաստան, Եգիպտոսի սուլթանություն, Լևոն II Մեծագործ, Գրիգոր Զ, Այսա, Կոռիկոս, Ռուբեն-Ռայմոնդ, Զաբել

§ 31. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIII–XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հեթումյան արքայապրոհմի հասարակությունը: Հայոց գահին փորձեց տիրանալ Ռուբեն–Ռայմոնդը, որին Լևոնը զրկել էր գահաժառանգի իրավունքներից: Սակայն Կոստանդին Գունդստաբլը ձերբակալեց նրան, որը բանտում վախճանվեց:

Հայոց արքունական խորհուրդը որոշեց Զաբելին ամուսնացնել Աստիոքի իշխանի որդու՝ *Ֆիլիպի* հետ՝ Աստիոքի և Կիլիկիայի միջև շարունակվող թշնամանքին վերջ դնելու նպատակով: Ֆիլիպը Կիլիկիա ժամանեց *1222 թ., ամուսնացավ Զաբելի հետ և հռչակվեց հայոց թագավոր:* Սակայն նա սկսեց հովանավորել խաչակիրներին, կողոպտել արքունի գանձերը և ուղարկել Աստիոք: Զայրացած հայ իշխանները նրան ձերբակալեցին: Բանտում նա թունավորվեց և մահացավ:

Գահակալության խնդիրը լուծելու համար հայ ավագանին ժողով հրավիրեց և որոշեց այս անգամ Զաբելին ամուսնացնել Կոստանդին Գունդստաբլի որդու՝ Հեթումի հետ: *1226 թ. Զաբելի և Հեթումի ամուսնությանը* վերջապես լուծվեց գահակալության խնդիրը: *Հեթումը հռչակվեց թագավոր (1226–1270 թթ.):* Այսպես հիմք դրվեց Հեթումյանների արքայատոհմին:

Հայ–մոնղոլական դաշինքը: Մոնղոլական արշավանքները նոր խնդիրներ դրեցին նաև հայկական պետության առջև: *1243 թ. մոնղոլները* ծանր պարտության մատնեցին Իկոնիայի սուլթանությանը և մոտեցան Կիլիկիային: Հայոց արքունիքը որոշեց բանակցություններ սկսել մոնղոլների հետ:

Հեթում I-ը 1254 թ. գարնանը մեկնեց մոնղոլների տերության մայրաքաղաք Կարակորում: Նույն տարվա *աշնանը Հեթումը և Մանգու Մեծ խանը կնքեցին հայ–մոնղոլական դաշինքը:* Երկու կողմերը պարտավորվում էին միմյանց օգնել պատերազմների ժամանակ: Հայոց եկեղեցիներն ու վանքերն ազատվում էին հարկերից:

Մամլուքների հարձակումները: Մոնղոլները 1259 թ. ձեռնամուխ եղան Ասորիքի նվաճմանը, որին մասնակցում էին նաև հայկական զորքերը: Սակայն հաջորդ տարի տեղի ունեցած ճակատամարտում Եգիպտոսում իշխանությունը բռնազավթած մամլուքները ծանր պարտության մատնեցին դաշնակիցներին:

1266 թ. մամլուքները շարժվեցին դեպի Կիլիկիա: Հայ–եգիպտական զորքերի միջև *վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Մառի կոչված վայրում:* Հայկական զորքը քաջաբար կռվեց, բայց անհավասար մարտում պարտություն կրեց:

*Հեթոմ I-ը ողբում է իր զավակների՝ պարերազմում գոհված Թորոսի և գերի ընկած Լևոնի համար.
հեղինակ՝ Ջուլիանո Զասսո*

1292 թ. մանլուքները գրավեցին հայոց կաթողիկոսանիստ **Հռոմկլա բերդաքաղաքը**: **Հեթոմ II** թագավորը (1289–1306 թթ.՝ **ընդհատումներով**) հայոց կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխեց **Սիս**, որտեղ այն մնաց մինչև **1441 թ.**:

Օգնության գուր հույսեր Եվրոպայից: Ստեղծված ծանր իրավիճակից դուրս գալու համար Կիլիկյան Հայաստանը բանակցություններ վարեց Բյուզանդիայի, Արևմտյան Եվրոպայի երկրների և Հռոմի պապի հետ: Օգնության դիմաց հայերը խոստանում էին որոշ զիջումներ կատարել հունական և կաթոլիկ եկեղեցիներին: Այս խնդիրը քննարկվեց **1307 թ. Միսում հրավիրված ժողովում և որոշվեց ընդունել երկարնակության դավանանքը**:

Արևմուտքից օգնություն ստանալու ակնկալիքով **Օշին թագավորը** (1308–1320 թթ.) և **Կոստանդին կաթողիկոսը Աղանայում նոր ժողով** հրավիրեցին, որը վերահաստատեց Սիսի ժողովի որոշումները: Այսպես հայ հասարակության մեջ առաջացավ **ունիթորներ (միարարներ) խմբավորումը**, որը փորձում էր Հայոց եկեղեցին միավորել քրիստոնեական մյուս եկեղեցիների հետ: **Ունիթորների և հակաունիթորների պայքարը խախտեց Կիլիկիայի հասարակության ներքին միասնությունը և թուլացրեց երկիրը**:

Կիլիկյան Հայաստանի թուլացումը և անկումը: Օշին թագավորի մահից հետո գահն անցավ նրա որդուն՝ **Լևոն V-ին** (1320–1342 թթ.): Քանի որ նա անչափահաս էր, սկզբում երկիրը կառավարում էին խնամակալները: **1322 թ. Կիլիկիա արշավեցին մանլուքները**: Նրանց հաջողվեց գրավել **Այսս նավահանգիստը** և ավերել նրա ցամաքային ու ծովային ամրությունները:

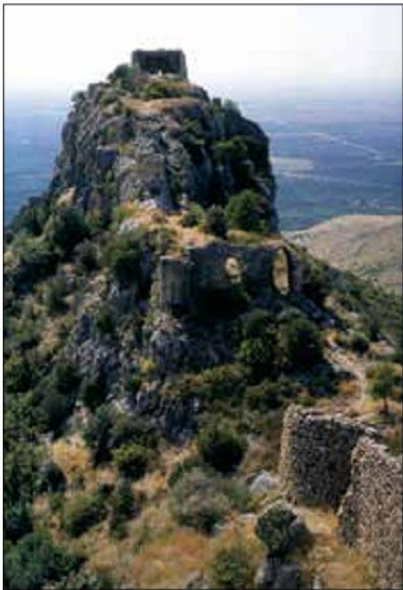
Միս քաղաքի կաթողիկոսարանի ավերակները

1342 թ. հանկարծամահ եղավ Լևոն V–ը: Նա ժառանգ չունեի, ուստի արքունական խորհուրդը որոշեց գահը հանձնել նրա հորաքրոջ որդուն՝ **Գվիդոն Լուսինյանին**: Լուսինյանները ֆրանսիական ծագում ունեին և կառավարում էին Կիպրոսում: Այս ճանապարհով փորձ էր արվում Կիլիկիայի համար ապահովելու Կիպրոսի և Արևմուտքի ռազմաքաղաքական օժանդակությունը: Սակայն Գվիդոն Լուսինյանի կառավարումը կարճ տևեց: **1344 թ. նա**

սպանվեց Ադանա քաղաքում: Արքունի խորհրդի որոշմամբ հայոց գահն անցավ Հեթումյանների ազգակից Նդրեցիներին:

1373 թ. հայոց գահը կրկին թափուր մնաց: Արքունի խորհուրդը որոշեց այն հանձնել Գվիդոն Լուսինյանի եղբորորդուն՝ **Լևոն VI–ին (1373–1375 թթ.)**:

Մամլուքները և կարամանները (թուրքմենական ցեղ) նորից հարձակվում են Կիլիկյան Հայաստանի վրա: **1375 թ. ապրիլի 16–ին թշնամիները գրավում են Միս մայրաքաղաքը**: Գերյալների թվում էին Լևոն Լուսինյանը, նրա ընտանիքը, Պողոս Սսեցի կաթողիկոսը: Նրանց հատուկ հսկողությամբ տանում են Կահիրե: Սուլթանը հայոց կաթողիկոսին թույլ է տալիս վերադառնալ Կիլիկիա, իսկ Լևոն VI–ին արգելում է հեռանալ Կահիրեից: Հետագայում վեր-

Միս մայրաքաղաքի միջնաբերդը

ջինս ևս ազատվում է գերությունից և տեղափոխվում Արևմտյան Եվրոպա:
Հայոց վերջին թագավորը մահացել է 1393 թ. Փարիզում:

*Այսպես անկում ապրեց Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը: Դրանից հետո
 հայ իշխանական տները լեռնային շրջաններում դեռ շարունակում էին պայ-
 քարը հայոց անկախ պետականության վերականգնման համար:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է գահակալել Հեթում I-ը: Ինչպե՞ս Հեթումյաններն ամրապնդեցին թագավո-
 րական իշխանությունը Կիլիկիայում:
2. Քաղաքական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Մերձավոր Արևելքում XIII
 դարի կեսերին: Ե՞րբ և ինչ պայմաններով կնքվեց հայ-մոնղոլական դաշինքը:
3. Ներկայացրե՞ք Կիլիկյան Հայաստանի և մամլուքների միջև 1266 թ. սկսված պա-
 տերազմի ընթացքը և հետևանքները:
4. Ինչ իրավիճակ էր Կիլիկիայում XIV դարի սկզբին: Ինչո՞ւ առաջացավ ունիթորա-
 կան (միարարական) խմբավորումը. ինչ հետևանք ունեցավ այն:
5. Ինչ ընթացք և արդյունքներ ունեցավ արտաքին թշնամու դեմ պայքարը XIV դ.
 առաջին կեսին:
6. Ինչ ճակատագիր ունեցավ Կիլիկիայի վերջին թագավոր Լևոն VI-ը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ո՞րն էր Կիլիկիայի Հայոց թագավորության անկման գլխավոր
 պատճառը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Զարեղ, Կոստանդին Գունդարաբլ, Հեթում I, Հեթումյան արքայադուհի, մամլուք,
 Կարակորում, Մանգու Մեծ խան, Մառիի ճակատամարտ, Լևոն III, Հեթում II, Սիսի
 եկեղեցական ժողով, Օշին, ունիթորներ (միարարներ), Լևոն VI*

§ 32. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Գյուղատնտեսությունը: Կիլիկիայի բարենպաստ բնակլիմայական պայմանները հնարավորություն էին տալիս զարգացնելու *երկրագործությունը* և *անասնապահությունը*:

Առաջնակարգ տեղ ունեին հացահատիկային բույսերի մշակումը և այգեգործությունը: Դաշտային Կիլիկիայի որոշ շրջաններում մշակում էին նաև մերձարևադարձային բուսատեսակներ:

Անասնապահությունը հատկապես զարգացած էր Լեռնային Կիլիկիայում:

Հողատիրության ձևերը: Կիլիկյան Հայաստանում կային հողատիրության մի քանի ձևեր՝ *արքունական, իշխանական, վանքապարկան, համայնական*:

Արքունի տիրույթները պատկանում էին թագավորին և արքայական ընտանիքի բոլոր անդամներին:

Կիլիկիայում հաստատված իշխանների մի մասն ուներ *ժառանգական հողային մասնավոր*

*Անանուր ծովային ամրոցը
Կիլիկիայի արևմուտքում*

սեփականություն: Այն կոչվում էր *հայրենիք*, իսկ դրանց տերերը՝ *հայրենապետ-բերդապետ*:

Կիլիկիայում կար շուրջ 150 վանք ու եկեղեցի, որոնք ունեին հսկայական հողատարածքներ: Երկրում գոյություն ունեին նաև գյուղական համայնական հողեր:

Արհեստները, առևտուրը, քաղաքները: Արհեստագործության զարգացմանը խթանում էին բազմատեսակ հումքի և օգտակար հանածոների առկայությունը և ներքին ու արտաքին աշխույժ առևտուրը:

Կիլիկիան Արևելք-Արևմուտք ցամաքային և ծովային տարանցիկ առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում էր:

Կիլիկյան Հայաստանը միջազգային առևտրին մասնակցում էր գյուղատնտեսական և արհեստագործական ապրանքներով: Երկրից արտահանում էին երկաթ, շինափայտ, կաշի, բուրդ, ձիեր, հացահատիկ, աղ: Առևտրի զարգացմանը նպաստում էին հայոց թագավորների կողմից եվրոպացի վաճառականներին տրված առևտրական արտոնությունները:

Կիլիկյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից էին *Միսը, Տարսունը, Այսար, Մսիսը, Ադանան, Անավարզան*: Դրանք ներառված էին արքունական տիրույթների մեջ և կոչվում էին *թագավորական քաղաքներ*:

Արքունիքը և բանակը: Պետության կառավարման գլխավոր մարմինն *արքունիքն* էր:

Միսի բերդը

Հեծյալ զինվորական
Կիլիկյան Հայաստանից

Նրա մեջ մտնում էին *արքունի խորհուրդը, բարձրագույն դատական արյանը և գործակալությունները:*

Արքունիքի գլուխ կանգնած էր *Հայոց թագավորը:* Նա էր պատերազմ հայտարարում, հաշտություն և դաշինք կնքում, քաղաքներ և ամրոցներ հիմնադրում, դրամներ հատում և լուծում գահաժառանգության խնդիրը:

Երկրի կառավարումը թագավորն իրականացնում էր *գործակալությունների* միջոցով, որոնց թիվը *տասից ավելի* էր:

Թագավորության հռչակումից հետո վերականգնվեց նաև *թագադիր գործակալությունը:* Հանդիսությունների ժամանակ թագադիր գործակալն էր թագ դնում թագավորի գլխին, կապում արքայական նշանները, հետևում նաև արքունի կարգ ու կանոնի պահպանմանը:

Խնամակալության (պաշտության) գործակալությունը գոյություն ուներ դեռևս իշխանության շրջանում: Գործակալը կոչվում էր *պաշտ:* Նա թագավորի առաջին խորհրդականն էր, իսկ արքայի բացակայության դեպքում փոխարինում էր նրան:

Գործակալությունների մեջ բավականին ազդեցիկ տեղ էր զբաղեցնում *արքունի բարոնադարությունը*, որի գլխավոր պաշտոնյան կոչվում էր *կանցլեր:* Նա էր վարում բանակցություններն օտար երկրների ներկայացուցիչների հետ:

Պետության զինված ուժերը կազմակերպելու և ղեկավարելու համար ստեղծվել էր երեք գործակալություն՝ *սպարապետություն, սպասալարություն և մարաջախություն:* Սպարապետին Կիլիկիայում անվանում էին նաև *գունդարար:* Նա բանակի ընդհանուր հրամանատարն էր: Բանակում մեծ էր արքունական հեծելազորի հրամանատարի՝ *սպասալարի* դերը: Բանակի սպառազինությամբ և պարենի

մատակարարմամբ զբաղվում էր մարաջախտությունը, որի ղեկավարը կոչվում էր *մարաջախար*:

Կանոնավոր բանակի հիմնական կորիզը հեծելագորն էր: Կիլիկիայում ևս սահմանվել էր *ասպետի (ձիավորի)* աստիճանը: Այն ստանալու համար անհրաժեշտ էր քննություն հանձնել ռազմական հմտություններից:

Պատերազմի ժամանակ Կիլիկյան Հայաստանը կարող էր ռազմադաշտ դուրս բերել *80–100 հազար զինվոր*: Պատերազմների ժամանակ գյուղացիներից և քաղաքացիներից հավաքագրվում էր նաև աշխարհագոր:

Հայոց բանակում մեծ տեղ ուներ նաև ռազմական նավարորդը:

Հայկական պետականության ամրապնդման նպատակով *սյրեղծվեց միասնական, համապետական օրենսդրություն*: Այս խնդիրը լուծեց Հերթում I թագավորի եղբայր *Սմբատ Գունդարարը (Սպարապետ)*: Նրա կազմած «*Դատաստանագիրքը*» միավորեց հայկական, հունական և խաչակրաց իրավանորմերը, և դրանք հարմարեցրեց Կիլիկիայի հայկական պետության պայմաններին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տնտեսության ինչ ճյուղեր էին զարգացած Կիլիկյան Հայաստանում:
2. Հողատիրության ինչ ձևեր կային Կիլիկյան հայոց պետությունում: Կարո՞ղ եք նշել տարբերություններ դրանց և Հայաստանում եղած ձևերի միջև:
3. Ինչն էր նպաստում արհեստագործության զարգացմանը:
4. Առևտուրը զարգացնելուն միտված ինչ ձեռնարկեցին հայոց թագավորները:
5. Թվարկե՞ք Կիլիկիայի նշանավոր քաղաքները: Ինչո՞ւ էին դրանք կոչվում թագավորական:
6. Գծապատկերի միջոցով ներկայացրե՞ք գործակալությունները և դրանց գործառույթները:
7. Ներկայացրե՞ք Կիլիկյան Հայաստանի բանակը: Ո՞վ էր ասպետը (ձիավորը), ինչպե՞ս էին դառնում ասպետ:
8. Ինչ նշանակություն ունեցավ Սմբատ Գունդարարի կողմից «Դատաստանագիրքի» կազմումը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայրենասեր–բերդասեր, արքունի խորհուրդ, բարձրագույն դատական սպայան, ինսամակալ (սպայ), կանցլեր, գունդարար, սպասալար, մարաջախար, ասպետ (ձիավոր)

§ 33. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Հայ մշակույթի վերածննդի պատմական պայմանները: Բագրատունյաց թագավորության հաստատումից հետո հայկական մշակույթը նոր վերելք ապրեց: Այն կապված էր հայ հասարակության քաղաքական և տնտեսական կյանքում տեղի ունեցող կարևոր փոփոխությունների հետ:

Մշակութային կյանքը, բացի վանքերից, աննախադեպ զարգացում ապրեց նաև քաղաքներում՝ Անիում, Վանում, Դվինում, Կարսում, Սիսում, Տարսնում, Ադանայում:

Առաջավոր Ասիայի տարբեր շրջաններում հայտնված հայությունն իր ազգապահպանության խնդիրը հիմնականում լուծում էր հայկական մշակույթի զարգացման միջոցով:

X-XIV դդ. նպաստավոր պայմաններ կային կրթական համակարգի զարգացման համար:

Վաղ միջնադարից հայտնի կրթության կազմակերպման «յոթ ազատ արվեստների» համակարգը նոր բարձրության հասավ: Այն ներառում էր *քերականությունը, տրամաբանությունը, ճարտասանությունը, թվաբանությունը, երկրաչափությունը, երաժշտությունը, աստղագիտությունը:*

X-XIV դդ. ուսումնագիտական գործը կազմակերպող նշանավոր գործիչներից էին *Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Իմաստասերը, Եսայի Նչեցին, Վահրամ Բարունին, Գրիգոր Տաթևացին:*

Դպրոցները: Դպրոցները հիմնականում եկեղեցու տնօրինության տակ էին: Կային *ծխական, վանական և տաճարային դպրոցներ:* Արդեն IX դ. վանական և տաճարային դպրոցների հիման վրա ձևավորվեցին նոր *վարդապետարաններ:*

Այդ ժամանակ կրթական համակարգը հիմնականում բաղկացած էր *տարրական և բարձրագույն տիպի դպրոցներից:* Բարձրագույն դպրոցում ուսումը տևում էր *7-8 տարի:*

Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր ուսումնագիտական կենտրոններից էին *Սանահինի և Հաղպատի վարդապետարանները:* Իրենց գիտամանկավարժական գործունեությունն այստեղ են անցկացրել ժամանակի նշանավոր գործիչներ *Դավիթ Ալավկատրոհին, Վարդան Արևելցին* և ուրիշներ:

Ժամանակի նշանավոր կրթական կենտրոններից էր նաև *Նարեկի վարդապետարանը*, որտեղ կրթություն է ստացել աշխարհահռչակ բանաստեղծ *Գրիգոր Նարեկացին*:

XII դարից սկսվում է բարձրագույն դպրոցների վերելքի ժամանակաշրջանը: Համահայկական նշանակություն ունեցող բարձրագույն դպրոց էր *Անիի վարդապետարանը*, որի ուսուցչապետը *Հովհաննես Իմաստասերն* էր:

Հայկական մշակույթի զարգացման գործում նշանակալից դեր խաղաց նաև *Նոր Գեղիկի (Գոշավանք) վարդապետարանը*: Այն իր ծաղկումն ապրեց ուսուցչապետ *Մխիթար Գոշի* օրոք:

Կիլիկիայի հայոց պետությունում կրթությունը նույնպես զարգացած էր: Հայտնի էր *Սկևռայի դպրոցը*, որը հատկապես մեծ դեր ուներ վանական տիպի դպրոցների շարքում:

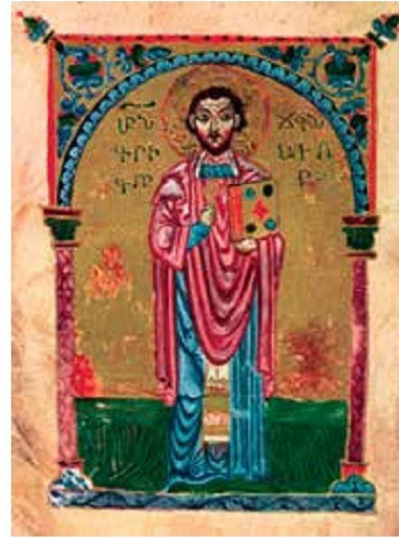
Մանրանկարչության, գրչության արվեստի և երաժշտության զարգացման գործում մեծ դեր խաղաց *Հռոմիլայի կաթողիկոսարանին կից դպրոցը*:

Համալսարանները: Հայ կրթամշակութային կյանքում նորություն էր համալսարանների արեղծումն ու գործունեությունը:

Համալսարանական կրթության զարգացման գործում շատ կարևոր դեր է խաղացել *Գլաձորի համալսարանը*: 1280–ական թթ. հիմնադրված դպրոցը *Եսայի Նչեցու* բաբունապետության տարիներին հայտնի դարձավ «Գլաձորի համալսարան» անունով:

Մեծ էր նաև *Տաթևի համալսարանի* դերը:

XIV դ. երկրորդ կեսից մինչև XV դ. սկիզբը համալսարանի բեղմնավոր գործունեության շրջանն էր: Նրա ուսումնագիտական աշխատանքները ղեկավարում էին նշանավոր գիտնականներ *Հովհան Ռոտյունեցին* և *Գրիգոր Տաթևացին*:

Գրիգոր Նարեկացի. մանրանկար, 1173 թ.

Սկևռայի ավետարան, 1193 թ.

Մեծ հռչակ էր վայելում *Սիսի համալսարանը*: Այստեղ կրթություն էին ստանում Կիլիկյան Հայաստանի պետական գործիչները և գիտության նվիրյալները:

Այսպիսով՝ հայկական կրթական համակարգը զարգանում էր ժամանակի քաղաքակրթական առաջընթացի միտումներին համահունչ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին X–XIV դարերում հայ մշակույթի վերածննդի պայմանները:
2. ԹՎարկե՞ք «յոթ ազատ արվեստները»:
3. Ի՞նչ տիպի դպրոցներ էին գործում Հայաստանում և Կիլիկիայի հայկական պետությունում:
4. X–XIV դդ. կրթական գործի ի՞նչ նշանավոր կազմակերպիչներ գիտեք:
5. Ի՞նչ նշանավոր հայկական համալսարաններ կային զարգացած միջնադարում: ԹՎարկե՞ք դրանք և նշե՞ք հայտնի համալսարանական գործիչներին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Գծապատկերի միջոցով ներակայացրե՞ք Հայաստանի զարգացած միջնադարի կրթական համակարգը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ծիսական, վանական և տաճարային դպրոցներ, Գրիգոր Մագիստրոս, Հովհաննես Իմաստասեր, Անիի վարդապետարան, Նոր Գեղիկի (Գոշավանք) վարդապետարան, Սկևռայի դպրոց, Գլաճորի համալսարան, Եսայի Նչեցի, Տաթևի համալսարան, Գրիգոր Տաթևացի, Սիսի համալսարան

§ 34. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

IX դ. վերջերից սկսած՝ *հայ պատմագրությունը վերելք է ապրում*: Զարգացած միջնադարում առաջացան հայ պատմագրության *նոր ժանրեր՝ տիեզերական (համաշխարհային) պատմությունը և տարեգրությունը*: Վերջինիս դեպքում պատմությունը շարադրում էին համառոտ՝ ըստ ժամանակագրական հերթականության:

Հայոց պատմության շարքը շարունակում է նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, կաթողիկոս *Հովհաննես Դրասխանակերպցին*: Նա իր «Պատմություն Հայոց» աշխատության շարադրանքը սկսում է Հայկի ու Բելի ավանդությունից և հասցնում իր ապրած ժամանակաշրջանը՝ X դարի առաջին տասնամյակները:

Հայոց պատմության շարքի հաջորդ պատմագիրը *Արիստակես Լաստիվերցին է (XI դ.)*: Նրա «Պատմություն» աշխատությունը ներառում է 1000–1071 թթ. ժամանակաշրջանի իրադարձությունները՝ հայ-բյուզանդական հարաբերությունները, սելջուկյան արշավանքները:

XIII դ. պատմագիր է *Կիրակոս Գանձակեցին*: Նրա «Հայոց պատմությունն» ընդգրկում է քրիստոնեության ընդունումից մինչև 1265 թ. ընկած ժամանակահատվածը:

Հայ պատմագրության մեջ *համաշխարհային պատմության* շարադրանքի ժանրը՝ որպես նոր ուղղություն, հիմնադրել է *Սրեփանոս Տարնեցին (Աստղիկ) (X դ. երկրորդ կես — XI դ. սկիզբ)*: Նրա աշխատությունը կոչվում է «Տեղեկական պատմություն»:

Համաշխարհային պատմություն շարադրելու երկրորդ փորձը կատարեց XIII դ. նշանավոր մատենագիր *Վարդան Արևելցին*: Նրա «Տեղեկական պատմություն» աշխատությունն ընդգրկում է «անսկիզբ» ժամանակներից մինչև 1267 թվականը:

X–XIV դդ. հայ պատմագրության մեջ շարունակվում էր Հայաստանի առանձին տարածաշրջանների պատմության շարադրանքը: Այս ժանրի հիմնադիրը, արդեն ասվել է, *Մովսես Կաղանկատվացին* էր:

Այս ժանրով ստեղծագործող հաջորդ պատմիչը *Թովմա Արծրունին էր (IX դ. երկրորդ կես — X դ. սկիզբ)*: Նրա «Արծրունիների փան պատմություն» աշխատությունը նվիրված է Վասպուրական նահանգի ու Արծրունիների տոհմի պատմությանը:

XIII դ. երկրորդ կեսի նշանավոր եկեղեցական-քաղաքական գործիչ *Սրեփանոս Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Միսական»* աշխատությունը նվիրված է Սյունիք նահանգի պատմությանը:

Հայ պատմագրության մեջ *ժամանակագրություն ժանրի հիմնադիրը Մատթեոս Ուռհայեցին է (XI–XII դդ.)*: Նրա «ժամանակագրությունը» ներառում է Առաջավոր Ասիայի X–XII դդ. պատմությունը:

XIII դ. նշանավոր ժամանակագիր էր Կիլիկյան Հայաստանի *պեղական գործիչ, օրենսգիր Սմբատ Գունդարսարյը*: Իր «Տարեգիրք» աշխատությունում նա համառոտ շարադրում է Բագրատունյաց թագավորության շրջանի իրադարձությունները, իսկ առավել մանրամասն՝ Կիլիկյան Հայաստանի պատմության դեպքերը և երևույթները:

Հովհաննես Դրասխանասկերպոս «Հայոց պատմություն» ձեռագրից

X–XIV դդ. հայ պատմիչների և ժամանակագիրների աշխատությունները կարևոր սկզբնաղբյուր են ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև Առաջավոր Ասիայի երկրների պատմության ուսումնասիրության համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ գործոններ նպաստեցին հայ պատմագրության վերելքին:
2. Որո՞նք էին պատմագրության հիմնական ժանրերը: Դրանցից որո՞նք էին նոր առաջացել:
3. Ո՞վ էր Հովհաննես Դրասխանակերտցին և ինչ աշխատություն է գրել:
4. Ո՞վ է հայ պատմագրության մեջ տիեզերական ժանրի հիմնադիրը:
5. Ժամանակագրություն ուղղության հիմնադիրը ո՞վ է և ինչ է գրել:
6. Ձեր կարծիքով ինչ նշանակություն ունի զարգացած միջնադարի հայ պատմագրությունը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Աղյուսակի միջոցով ներկայացրե՛ք զարգացած միջնադարի հայ պատմագրության ժանրերը, հեղինակներին, նրանց աշխատությունները և դրանց համառոտ բովանդակությունը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Արիստակես Լաստիվերցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Սրեհանոս Տարոնեցի (Ասողիկ), «Տիեզերական պատմություն», Վարդան Արևելցի, Թովմա Արծրունի, «Արծրունիների Կրթական պատմություն», Սրեհանոս Օրբելյան, «Պատմություն նահանգին Սիսական», Մարտեոս Ուռեհայեցի, «Ժամանակագրություն», «Տարեգիրք»

§ 35. ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ԲՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրավունքը: XII դ. սկսած՝ բուռն վերելք ապրեց նաև հայ իրավագիտությունը: *Հայկական առաջին դատաստանագիրքը ստեղծել է Դավիթ Ալավկատրդին մոտ 1130 թ.:*

Հայ իրավական մտքի հետագա զարգացման վրա որոշակի ազդեցություն ունեցավ նաև *Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի (XII դ.)* հեղինակած «*Թուղթ ընդհանրականը*»: Դրանում արձանագրված են ամուսնաընտանեկան իրավունքի նորմեր:

Միջնադարի հայ իրավական մտքի գլուխգործոցը *Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքն» է (1184 թ.):*

Նրանից հետո՝ 1265 թ., Կիլիկյան Հայաստանում նոր դատաստանագիրք է կազմել *Սմբատ Գունդսարյալը*:

Բնափիլիսոփայությունը: X–XIV դարերում մետաղագործության զարգացումը պահանջում էր քիչ թե շատ ճշգրիտ տվյալներ մետաղների ֆիզիկական և քիմիական հատկությունների մասին: Մաթեմատիկական ճշգրիտ տվյալներ էին պահանջվում ամրոցաշինության և քաղաքաշինության համար:

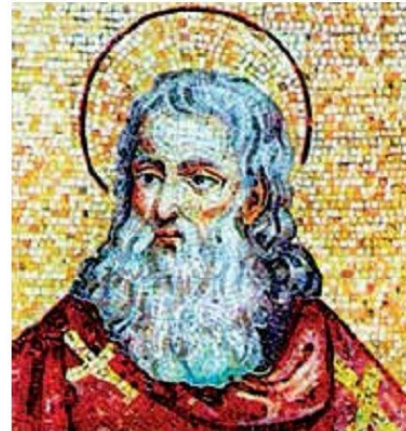
Բնության, շրջակա միջավայրի և մարդու վերաբերյալ նոր ձևավորվող գիտությունները՝ *ֆիզիկան, քիմիան, բժշկությունը, շարունակում էին զարգանալ փիլիսոփայության շրջանակներում*: Այդ պատճառով գիտության այս ճյուղը ստացել է *բնափիլիսոփայություն* անվանումը: Բնափիլիսոփաները քննարկում էին նաև աստվածաբանության խնդիրները:

Հայ բնափիլիսոփայության ձևավորման մեջ մեծ դեր ունի միջնադարի նշանավոր գիտնականներից *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին (մոտ 990–1058 թթ.)*: Նրա կարծիքով գիտելիք կարելի է ձեռք բերել բանականության, զգայաբանների, փորձի և հավատի միջոցով:

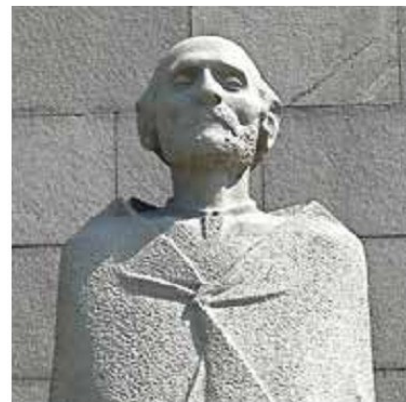
Բնափիլիսոփայության ներկայացուցիչ կարելի է համարել նաև *XII դ. նշանավոր բժիշկ Մխիթար Հերացուն*: Նրա «*Ջերմանց մխիթարութիւն*» աշխատության մեջ քննարկված են բժշկությանը վերաբերող տարբեր խնդիրներ:

XIII դ. նշանավոր գիրնական, Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական գործիչ Վահրամ Բարունին թողել է փիլիսոփայությանը վերաբերող մի շարք աշխատություններ: Նրա կարծիքով իրական աշխարհը գոյություն ունի՝ անկախ մարդու գիտակցությունից:

XIV դ. հայ նշանավոր փիլիսոփա Հովհան Ռոտունեցու կարծիքով մարդը չպետք է բավարարվի միայն զգայարանների միջոցով ձեռք

Ներսես Շնորհալի.
Վենետիկ, խճանկար

Մխիթար Գոշի արձանը
Մարենտարանի առջև

Գրիգոր Տաթևացի, 1449 թ.

բերված գիտելիքներով, այլ պետք է աշխատի դրանք ճշգրտել բանականության և փորձի միջոցով:

Միջնադարի ճանաչված փիլիսոփաներից Գրիգոր Տաթևացին (1340–1410 թթ.) թողել է գիտական հարուստ ժառանգություն:

X–XIV դդ. հայ բնափիլիսոփայության նվաճումները հիմք դարձան հեյրազա դարերի հայ գիտական մտքի զարգացման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք հայ իրավագիտության նշանավոր գործիչներին և նրանց աշխատությունները:
2. Փորձե՛ք ինքնուրույն բացատրել, թե ինչ է բնափիլիսոփայությունը:
3. Բնական ինչ գիտություններ էին շարունակում զարգանալ և ինչո՞ւ:
4. Ներկայացրե՛ք հայ բնափիլիսոփայական ուղղության նշանավոր ներկայացուցիչներին ու նրանց տեսակետները:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դավիթ Ալավկատրդի, Ներսես Շնորհալի, «Թուղթ ընդհանրական», Մխիթար Գոշ, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի, Մխիթար Հերացի, «Ջերմանց մխիթարություն», Վահրամ Բարունի, Հովհան Որոտնեցի

§ 36–37. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ

Գրականությունը: *X դարում զեղարվեստական գրականությունը դարձավ մշակույթի ինքնուրույն բնագավառ, առաջացան գրականության տարբեր ժանրեր:*

X–XIV դդ. զարգանում էր *ժողովրդական բանասիրությունը*, գրվում էին առակներ, վիպերգեր:

Հայ առակագրության հիմնադիրը Մխիթար Գոշն է: Առակում սովորաբար քննադատվում են հասարակության մեջ տեղ գտած բացասական երևույթները՝ անարդարությունը, շահամոլությունը, խարդախությունը, քծնանքը և այլն:

XII–XIII դդ. հայ առակագրության հայտնի ներկայացուցիչ է Վարդան Այգեկցին: Նրա առակների հիմնական թեման հասարակական կյանքն է՝ իր դրական ու բացասական կողմերով:

Պատմությունն ավանդվում էր ոչ միայն պատմիչների աշխատություններով, այլև ժողովրդական բանասիրության, մասնավորապես նրա մի մասը կազմող հերոսական վիպերգերի օգնությամբ: Միջնադարյան հայ մշա-

կույթի ոչ մի ստեղծագործության մեջ այնքան ցայտուն ու խորիմաստ չի դրսևորվել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը, որքան «Մասնա ծեեր» դյուցազներգությունում:

Հայ գեղարվեստական գրականության առաջին խոշորագույն դեմքը բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացին է (951–1003 թթ.): Նրա «Մայրյան ողբերգության» պոեմը համաշխարհային գրականության գլուխգործոցներից է: Նարեկացին և նրա պոեմը հայտնի են նաև արդի աշխարհում:

XII դ. նշանավոր գործիչ, կաթողիկոս Ներսես Շնորհալու ամենանշանավոր ստեղծագործության՝ «Ողբ Եդեսիո» պոեմի ստեղծման համար առիթ դարձավ Եդեսիա քաղաքի գրավումը մուսուլմանների կողմից: Շնորհալին կոչ է անում օտար ավերում սփռված հայությանը հայրենիքում համախմբվել և պայքարել օտար նվաճողների դեմ:

Հայ միջնադարյան գրականության մեջ աշխարհիկ թեման առավել մեծ տեղ է զբաղեցնում Ֆրիկի (XIII–XIV դդ.) ստեղծագործություններում: Միջնադարի ոչ մի բանաստեղծ այդքան խորաթափանց չի նկարագրել մոնղոլ նվաճողների նկատմամբ հայ հասարակության մեջ առաջացած դժգոհությունը, որքան Ֆրիկն իր բանաստեղծություններում:

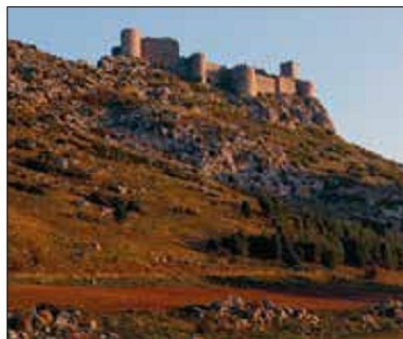
Ճարտարապետությունը: X–XIV դդ. մեծ վերելք էր ապրում հայկական ճարտարապետությունը: Այս բնագավառում հատկապես զարգացան քաղաքաշինությունը, ամրոցաշինությունը և եկեղեցաշինությունը: Միայն Կիլիկյան Հայաստանում կար 112 բերդ:

Այս ժամանակաշրջանում կառուցում էին ոչ միայն առանձին եկեղեցիներ, այլև վանական համալիրներ (վանքեր): Գրանցում, եկեղեցիներից բացի, կային ուսումնագիտական կենտրոններ, մատենադարաններ, արհեստանոցներ և այլն:

Վանական համալիրներից հատկապես նշանավոր էին Տաթևը, Սանահինը, Հաղպատը, Սևանը, Սկևռան, Այրիվանքը (Գեղարդավանք), Գոշավանքը:

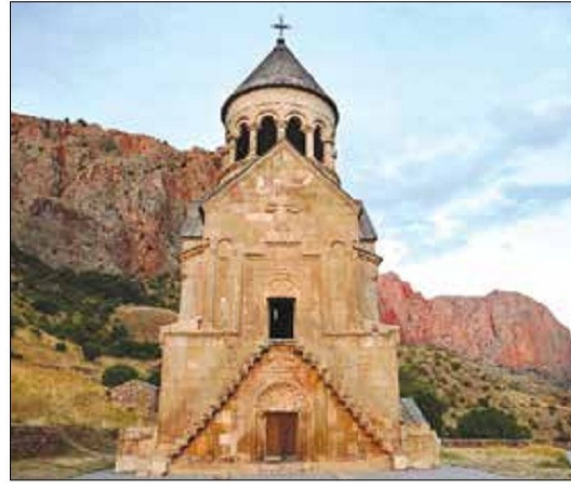
«Մասնա ծեեր». նկարագարողումը՝ Երվանդ Քոչարի

Լևոն III-ի կառուցած բերդը՝ Լևոնկլան, 1272 թ.

Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին

Նորավանքի Ս. Ասրվաձաձին եկեղեցին

X–XI դդ. հայ ճարտարապետության զարգացման գործում նշանակալից դեր են խաղացել *Մանուել* և *Տրդատ ճարտարապետները*: *Մանուելը* կառուցել է *Աղթամար կղզու Ս. Խաչ նշանավոր եկեղեցին*: Իսկ *Տրդատը* համաշխարհային ճանաչում է ստացել նաև այն բանի շնորհիվ, որ *վերականգնել է Կ. Պոլսի Ս. Սոփիայի փաճարի հոյակերպ գմբեթը*:

Քանդակագործությունը և խաչքարագործությունը: X–XIV դդ. քանդակագործությունը զարգանում էր ճարտարապետությանը զուգընթաց: **Քանդակները** դրվում էին եկեղեցիների և շենքերի պատերին: Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու պատերին պատկերված է խաղողի մշակության ամբողջ ընթացքը՝ որթի տունկից մինչև գինու ստացումը:

Արքունական Ավերարան. 1336 թ.,
ծաղկող՝ Սարգիս Պիծակ

Այս շրջանում արվեստի ինքնուրույն ճյուղ դարձավ **խաչքարագործությունը**: Այն յուրահատուկ է միայն հայկական մշակույթին: Նշանավոր խաչքարագործ վարպետներից էին **Պողոսը (Գոշավանք)** և **Մոմիկը (Նորավանք)**: Մեզ են հասել X–XIV դդ. տասնյակ հազարավոր խաչքարեր:

Նկարչությունը: Զարգացած միջնադարը նաև **մանրանկարչության** և **որմնանկարչության** վերելքի ժամանակաշրջանն էր: Մանրանկարչությունը՝ որպես արվեստի ճյուղ, ծառայում էր ձեռագրերի զարդարմանը: Մեզ հասած այդպիսի առաջին ամբողջական ձեռագիրը **վերաբերում է 851 թվականին**:

Զարգացած միջնադարի նշանավոր *մանրանկարիչներից* էին *Թորոս Ռոսլինը, Սարգիս Պիծակը, Մոսիկը* և ուրիշներ:

Մանրանկարչությանը զուգահեռ X–XIV դդ. Հայաստանում և Կիլիկիայում զարգանում էր *որմնանկարչությունը*: Բազրատունի, Արծրունի, Սյունի և Հեթումյան թագավորները, ինչպես նաև Զաքարյանները իրենց կառուցած պալատների, ընդունելության դահլիճների և տաճարների ներսի պատերը զարդարել էին տալիս որմնանկարներով:

Տաճարների ներսի որմնանկարներում, բացի Հին և Նոր Կտակարանների պատկերներից, *հանդիպում են նաև պատմական գործիչների դիմանկարներ*: Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարներում աստվածաշնչյան թեմաներին զուգահեռ պատկերված է նաև Գագիկ Արծրունին, իսկ Անիի Տիգրան Հոնենցի եկեղեցում՝ Տրդատ III–ը և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը:

Երաժշտությունը: Հայաստանում և Կիլիկիայի հայկական պետությունում զարգացման *բարձր մակարդակի հասավ նաև հայ երգարվեստը*:

Ժողովրդական և գուսանական երաժշտությունը շարունակեց հնուց եկող ավանդույթները և հարստացավ նոր թեմաներով: Նախկինի պես տարածված էին սիրո, ուրախության, պատմական, փառաբանման, աշխատանքային, երգիծական երգերը:

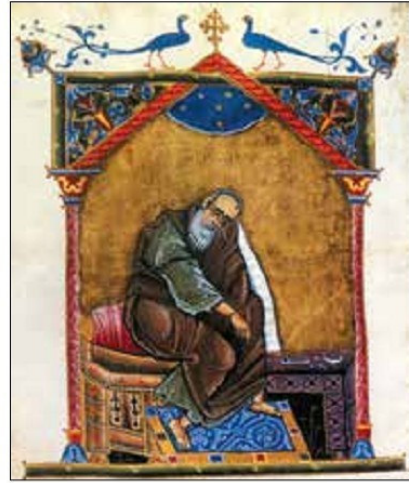
Առաջանում են պանդխտության երգերը, ավելանում են ողբի և կորուստի թեմաներով երգերը:

Նորություն էր երգերի նուրագրումը խազագրերի միջոցով: Հայկական խազերը *հայրուկ ձայնանիշեր են, որոնցով գրառում էին երաժշտությունը*:

Ներմուծվում է *երաժշտության գործիքավորումը*: Ժամանակաշրջանի հայտնի գործիքներից էին *սրինգը, շվին, թմբուկը, քնարը, սազը, տավիղը* և այլն:

Ծաղկում է ապրում տաղերի արվեստը: *Տաղերը ազատ ոճի մեղեդիով երգեր են*: Այս բնագավառում աչքի է ընկել մեծ բանաստեղծ *Գրիգոր Նարեկացին*: Նրա տաղերին բնորոշ է հուզականությունը և գունեղ երևակայությունը:

Վերելք սարեց նաև հայ հոգևոր երաժշտությունը: Ներսես Շնորհալին զարգացրեց ծիսական երաժշտությունը, ստեղծեց երգի նոր՝ «Առավուր լուսո» կոչվող տեսակը:

*Հովհաննես ավետարանիչ.
Զեյթունի Ավետարան, ծաղկող՝
Թորոս Ռոսլին*

Բազմաթիվ հեղինակների կողմից գրվում են նոր *շարականներ*, որոնք հարստացնում են հայ երաժշտության միջնադարյան ժառանգությունը: Օրինակ՝ Հաղարծնի վանահայր *Խաչատուր Տարնեցու «Խորհուրդ խորին»* շարականը հայ երգարվեստի անկրկնելի սնույներից է:

Առհասարակ, երգ-երաժշտությունը մեծ տեղ ուներ հայ հասարակությունում և մարդկանց առօրյա կյանքի անբաժան մասերից էր:

Պատահական չէ, որ երաժշտության հասարակական կարևոր դերը ամրագրվել էր հայկական կրթական համակարգում: Այն, որպես պարտադիր առարկա, դասավանդվում էր բարձրագույն տիպի դպրոցներում և համալսարաններում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Համառոտ ներկայացրե՛ք գրականության ժանրերը և դրանց նշանավոր ներկայացուցիչներին ու ստեղծագործությունները:
2. Ի՞նչ գործոններ նպաստեցին հայկական ճարտարապետության վերելքին:
3. Ի՞նչ նշանավոր ճարտարապետներ գիտեք. ի՞նչ են նրանք կառուցել:
4. Փորձե՛ք ինքնուրույն նկարագրել կամ պատկերել միջնադարյան քաղաքը, ամրոցը և վանական համալիրը:
5. Ի՞նչ գիտեք խաչքարերի մասին: Թվարկե՛ք խաչքարագործ նշանավոր վարպետների:
6. Ի՞նչ է մանրանկարչությունը: Նշանավոր ի՞նչ մանրանկարիչներ գիտեք:
7. Ի՞նչ է որմնանկարչությունը:
8. Զարգացած միջնադարում ի՞նչ նորություններ ի հայտ եկան հայկական երաժշտության բնագավառում:
9. Ներկայացրե՛ք հայ երաժշտության ձեռքբերումները: Ովքե՛ր են այժի ընկնող հեղինակները:
10. Ապացուցե՛ք, որ երաժշտությունը հայ հասարակությունում մեծ դեր ուներ:
11. Գնահատե՛ք X–XIV դդ. հայ գրականության և արվեստի նվաճումները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վարդան Այգեկցի, Գրիգոր Նարեկացի, «Մալյան ողբերգության», «Ողբ Եդեսիո», Տրիկ, Այրիվանք, Մանուել, Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցի, Պողոս, Մովսիկ, Թորոս Ռոսլին, Սարգիս Պիծակ, որմնանկարչություն, հայկական խազեր, «Առավուր լուսո», Խաչատուր Տարնեցի, «Խորհուրդ խորին»

ԵՐԿՐՈՐԳ ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. IX դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում պետական անկախության վերականգնման համար ստեղծվել էին քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և հոգևոր նախադրյալներ: Հայոց թագավորության վերականգնման գործը հաջողությամբ իրականացրեց Աշոտ I Բագրատունին: Բագրատունյաց Հայաստանն ունեցավ տնտեսական և մշակութային մեծ ձեռքբերումներ:
  - *Ներքին և արտաքին ինչ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Հայաստանում Բագրատունյաց թագավորության ստեղծման համար:*
  - *Ձեր կարծիքով ովքեր են Բագրատունի արքաներից ավելի հայրնի և նշանավոր: Ինչ կարևոր իրադարձություններ են տեղի ունեցել նրանց օրոք:*
  - *Գծասպարկերի միջոցով ներկայացրե՛ք Բագրատունյաց թագավորության պետական կառավարման համակարգը:*

2. Անիի կենտրոնական թագավորության անկումից հետո թյուրք-սելջուկները տիրացան Հայաստանին: Օտար նվաճողների դեմ հայ և վրացի ժողովուրդների համագործակցությունը տվեց ցանկալի արդյունք. Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջաններն ազատագրվեցին: Սակայն Արևելքից հայտնվեցին նոր նվաճողներ՝ մոնղոլները:
  - *Ինչ հետևանքներ ունեցան թյուրք-սելջուկների արշավանքները Հայաստանի համար:*
  - *Ովքեր էին Զաքարյանները: Ներկայացրե՛ք նրանց ստեղծած իշխանապետությունը:*
  - *Ինչ հետևանքներ ունեցավ մոնղոլների տիրապետությունը Հայաստանի համար:*
  - *Թվարկե՛ք XII–XIV դարերում Հայաստանում գոյություն ունեցած հայկական թագավորություններն ու իշխանությունները:*

3. Բուն հայրենիքում՝ Հայաստանում, անկախ հայկական պետության կորստի և քաղաքական անբարենպաստ իրադրության պատճառներով հայության հոծ զանգվածներ արտագաղթեցին դեպի հարևան և հեռավոր երկրներ: Կիլիկիայում հաստատված և բնակչության մեջ մեծամասնություն կազմած հայերը XI դ. վերջին այստեղ հիմնադրեցին կենսունակ պետական կազմավորում: Այն մեկ դար անց հռչակվեց թագավորություն:

Հետագայում շարունակվեց Կիլիկյան Հայաստանի տնտեսական, ռազմական և մշակութային հզորացումը:

- *Ներկայացրեք Կիլիկիայում հայկական պետության ստեղծման պայմանական պայմանները:*
- *Կիլիկյան Հայաստանի գահակալներից ո՞վ է Ձեզ դուր գալիս: Տվե՛ք նրա պայմանական բնութագիրը:*
- *Ձեր կարծիքով հնարավոր էր պահպանել Հայոց թագավորությունը Կիլիկիայում: Հիմնավորե՛ք Ձեր տեսակետը:*

4. X–XIV դարերում հայ մշակույթը զարգացավ ժամանակի համաշխարհային միտումներին համընթաց: Վաղ միջնադարի ավարտին՝ արաբական գերիշխանության պատճառով որոշակի անկումային վիճակում հայտնված հայ մշակույթը Հայոց թագավորության վերականգնումից հետո վերածնունդ ապրեց: Զարգացավ կրթական համակարգը, ստեղծվեցին նաև համալսարաններ:

Կրթության, գիտության, գրականության և արվեստի մեջ նկատելի դարձավ աշխարհիկ՝ այսինքն ոչ կրոնական, ուղղությունը: Իսկ միջնադարի համար դա մեծ առաջընթաց էր, քանի որ ավատատիրական հասարակությունում ապրող մարդկանց պատկերացումներում, գործելակերպում, կենցաղում և այլուր տիրապետող էր կրոնական աշխարհընկալումը: Կրոնը գրեթե բացարձակ իշխում էր մարդկանց գիտակցության և վարքագծի վրա:

- *Թվարկե՛ք հայ նշանավոր դպրոցներն ու համալսարանները: Կրթագիտական գործի կազմակերպիչներից ո՞ւմ կցանկանայիք նշել:*
- *Փորձե՛ք հիմնավորել, որ զարգացած միջնադարի հայկական հասարակությունում մշակութային վերածնունդ էր սկսվել:*
- *Թվարկե՛ք X–XIV դդ. հայ մշակույթի ձեռքբերումները և հայրնի ներկայացուցիչներին:*

ԲԱԺԻՆ
III

ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

---

§ 38. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XV ԴԱՐՈՒՄ

Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը: Լենկ Թեմուրի մահից (1405 թ.) հետո Հայաստանում նորից գլուխ բարձրացրին *սկ-կոյունլու* և *կարա-կոյունլու* թուրքմենական ցեղերը: Իրենց տիրապետությունը Հայաստանում հաստատելու նպատակով նրանք և քրդական ցեղախմբերն անզիջում պայքար էին մղում միմյանց դեմ:

Հայկական առանձին իշխանական տների կողմից նրանց դեմ տարվող պայքարը ցանկալի արդյունք չէր տալիս: Դրա հետևանքով նրանց մի մասը թուլանում էր, մի մասն էլ՝ հեռանում քաղաքական ասպարեզից:

Քոչվոր տիրապետողները նույնիսկ իրենց հաճախ ներկայացնում էին որպես «Հայաստանի թագավորներ»: Այդպիսի քաղաքականություն վարում էին կարա-կոյունլուների առաջնորդները, մասնավորապես՝ *Ջհանշահը (1437-1467):*

Վերջինիս օրոք *Գուգարքի, Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի, Սյունիքի, Արցախի* հայ իշխանական տների ներկայացուցիչները վերականգնեցին իրենց իշխանությունները: Նրանք սկսեցին կոչվել *մեկիքներ:*

Հայոց թագավորության վերականգնման փորձը: Անկախ պետականության վերականգնման ձգտումը կենդանի էր հայ իշխանական տների մոտ: Պատահական չէ, որ իրենց Արծրունյաց թագավորական տան շառավիղ համարող Աղթամարի կաթողիկոսներ Ջաքարիան և Ստեփանոսը հավակնում էին ոչ միայն

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի արժողին, այլև փորձում էին Վասպուրականում վերականգնել Հայոց թագավորությունը:

Մրեփանոս կաթողիկոսը Ջհանշահի աջակցությամբ 1465 թ. Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցում հանդիսավորությամբ «Հայոց թագավոր» է օծում իր եղբորը՝ Սմբատ Արծրունուն: Վերջինիս իշխանությունը տարածվում էր միայն Աղթամար կղզու և առափնյա մի քանի գյուղերի վրա:

Կաթողիկոսական արժողի վերահաստատումը *Էջմիածնում*: Հայ իրականության մեջ XV դարում տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձություններից էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսի արժողի տեղափոխումը Սիսից Էջմիածին: *Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից հետո հոգևոր արժողն այնտեղ մնացել էր անպաշտպան*:

Հայ հոգևորականության ներկայացուցիչները դիմում են Գրիգոր կաթողիկոսին՝ առաջարկելով Սիսից տեղափոխվել Էջմիածին: Տարեց կաթողիկոսը թեպետ կիսում է արժողը Էջմիածին տեղափոխելու գաղափարը, բայց անմիջապես տեղափոխվելուն դեմ է արտահայտվում:

Արժողի փոխադրման կողմնակիցներ *Թովմա Մեծոփեցու* և *Հովհաննես Հերմոնացու* նախաձեռնությամբ 1441 թ. Էջմիածնում գումարվում է *բազմամարդ ժողով*: Այն հարցին դրական լուծում է տալիս: Այրարատյան նահանգի կառավարիչ Յաղուբ բեկը, որը կատարում էր Ջհանշահի կարգադրությունը, նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում ժողովականների համար: *Ժողովը կաթողիկոս է ընտրում Կիրակոս Ա Վիրապեցուն*:

Միտում կաթողիկոսությունը պահպանվում է «Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսություն» անունով:

Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու քանդակազարդ ճակարակային պատը

*Կ. Պոլսի հայոց
պատրիարքարանը*

Աթոռի փոխադրումը հայ բնակչության շրջանում մեծ ոգևորություն է առաջացնում: Համազգային նման իրադարձության կարոտ ժողովուրդն այդ փաստն ընկալում է որպես թագավորության վերականգնմանը հավասարազոր իրողություն:

Էջմիածնում հայոց կաթողիկոսության վերահասարակումը մեծապես նպաստում է բուն հայրենիքում հայ ժողովրդի հեղափոխական համախմբմանը:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության սրեղծումը: Ամենայն հայոց կաթողիկոսարանն իր գործունեությունն իրականացնում էր եկեղեցու նվիրապետական կառույցների միջոցով: Դրանցից հատկապես ազդեցիկ էին *Աղթամարի, Աղվանից (Գանձասարի) և Կիլիկիայի կաթողիկոսությունները, Երուսաղեմի ու Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունները:*

Օսմանյան թուրքերի կողմից գրավված *Կ. Պոլսում 1461 թ. հիմնվեց հայոց պատրիարքությունը*: Հայոց պատրիարքության *աթոռանիստը* դարձավ *Գում Գափու թաղամասի Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցին*:

Հայոց պատրիարքը օժտված էր կրոնական և մասամբ՝ աշխարհիկ իրավունքներով: Նա ճանաչվեց օսմանյան պետության տարածքում բնակվող հայության պաշտոնական ներկայացուցիչ:

Միսի և Աղթամարի կաթողիկոսությունները, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունն իրենց առաջնորդական իրավունքը զիջել էին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին: Վերջինս էլ իր հերթին ընդունում էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերագահությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսի՞ն էր վիճակը Հայաստանում XV դարի առաջին կեսին:
2. Որտե՞ղ և ի՞նչ քայլեր արվեցին Հայոց թագավորությունը վերականգնելու համար:
3. Ինչո՞ւ Կիլիկիայի կաթողիկոսությունն այլևս ի վիճակի չէր իրականացնելու իր համահայկական դերակատարումը:
4. Ե՞րբ և ո՞ր ժողովում որոշվեց կաթողիկոսական աթոռը Միսից Հայաստան տեղափոխել:
5. Ո՞վ ընտրվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս:
6. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի համար կաթողիկոսության փոխադրումը Էջմիածին:
7. Ե՞րբ է հիմնվել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունը: Ի՞նչ դերակատարություն ունե՞ր այն Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի համար:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու ցեղեր, մելիք, Ջհանշահ, Սմբատ Արծրունի՝ «Հայոց թագավոր», Թովմա Մեծոփեցի, Հովհաննես Հերմոնացի, Կիրակոս Ա Վիրապեցի, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքություն

§ 39. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Թուրք-պարսկական պայտերազմները և Հայաստանը: Հայաստանում XVI դարի սկզբին թուրքմենական ցեղախմբերի իշխանությունը տապալվեց: Ակ-կոյունլուներին պարտության մատնելուց և նրանց մայրաքաղաք Թավրիզը գրավելուց հետո շեյխ Մեֆիի տոհմը 1502 թ. *Իրանում հիմնադրում է Սեֆյանների պետությունը:*

Փոքր Ասիայում 1299 թ. կազմավորված *թուրք-օսմանների պետությունը* 1453 թ. գրավում է Կ. Պոլիսը և կործանում Բյուզանդական կայսրությունը: Օսմանցիները ստեղծում են ընդարձակ կայսրություն:

Մերձավոր Արևելքում ու Հայաստանում գերիշխանություն հաստատելու նպատակով էլ *Սեֆյան և Օսմանյան տերությունների միջև 1512 թվականից սկսվում են երկարատև և արյունալի պայտերազմներ:*

Ռազմական գործողություններն աստիճանաբար ընդգրկում են հիմնականում Հայաստանի տարածքը: Հայկական բնակավայրերն ավերվում էին, բնակչությունը կոտորվում, գերեվարվում ու գաղթում էր: Միաժամանակ մեծ թվով թյուրքական ու քրդական ցեղախմբեր էին ներթափանցում Հայաստան:

1555 թ. *Անասիայում* Օսմանյան և Սեֆյան տերությունների միջև կնքվեց *հաշտության պայմանագիր:* Դրա համաձայն՝ թուրք-պարսկական սահմանագիծն անցնելու էր Հայաստանի տարածքով: Հայաստանի արևմտյան մասը մնալու էր Օսմանյան կայսրությանը, իսկ արևելյանը՝ Իրանին: Հաշտությունը, սակայն, կարճատև էր:

Շուտով օսմանյան զորքը կրկին արշավում է Սեֆյանների դեմ: Գահ բարձրացած շահ

Աբաս I-ը (1587–1629) շտապ հաշտություն է կնքում օսմանցիների հետ: Նա թուրքերին է զիջում Արևելյան Հայաստանը, Ատրպատականը և հարակից այլ շրջաններ:

Սակայն շահ Աբասը պատրաստվում էր հետ բերել կորցրածը: Նա առևտրական ու դիվանագիտական հարաբերություններ է հաստատում Ռուսաստանի և արևմտաեվրոպական երկրների հետ: Վերջիններս շահ Աբասին և՛ օգնում, և՛ հրահրում էին օսմանցիների դեմ պատերազմի:

Օգտվելով իր համար բարենպաստ իրադրությունից՝ 1603 թ. **Աբասը ձեռնամուխ է լինում զիջած տարածքների վերանվաճմանը**: Նա, վերագրավելով Թավրիզը, անցնում է Արաքսը, մտնում Ջուղա ու շարժվում դեպի Երևան: Հակառակորդի գլխավոր ուժերը փակվում են **Երևանի** բերդում: Ինն ամիս դիմադրելուց հետո **բերդը հանձնվում է պարսիկներին**:

Հայերի բռնագաղթը: 1604 թ. թուրքական սուլթանը նոր բանակ է ուղարկում պարսիկների դեմ: Շահ Աբասը, խուսափելով ընդհարումից, վճռում է ամայացնել օսմանյան բանակի ճանապարհին ընկած բնակավայրերը, իսկ բնակչությանը տեղահանել Իրանի խորքերը: Դրանով օսմանյան զորքը կզրկվեր պարենից, օթևանի հնարավորությունից և այլևս չէր կարողանա շարունակել արշավանքը: Իսկ բնակչությանը գաղթեցնելով տերության ներքին գավառներ՝ շահը հույս ուներ խթանելու իր երկրի տնտեսության զարգացումը: Պատահական չէ, որ **Արաքսի ափին ընկած Ջուղա վանանաշահ քաղաքը հիմնովին բռնագաղթեցվեց**:

Հայերի բռնագաղթը սկսվեց 1604 թ. օգոստոսին: Հայ բնակչության քարավանները, Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ, ձգվում էին Գառնիի լեռների ստորոտներից մինչև Արաքս

ՇԱՀ ԱԲԱՍ

***

Անդրադատնալով հայ ժողովրդի համար թուրք-պարսկական պայտերագմների աղերալի հերևանքներին XVII դարի եվրոպացի հեղինակ ժան Շարդենն արձանագրում է. «Աշխարհում չկա մեկ այլ երկիր, ուր տեղի ունեցած լինեին այդքան շար պրյունահեղ ընդհարումներ... նա (Հայաստանը) հանդիսացավ ռազմական գործողությունների թայերաբեմ թուրքերի և պարսիկների մղած վերջին պայտերագմներում: Թուրքերը կռվում էին ամբողջ Հայաստանը նվաճելու համար, սակայն բավարարվեցին այն պարսիկների հետ բաժանելով, այդուհանդերձ, նրանք փորեցին նրա մեծագույն մասին»:

Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքը

գետը՝ լայնքով, իսկ երկարությամբ՝ մեկից մինչև հինգ օրվա ճանապարհ: **Գաղթեցվեց մոտ 300 հազար հայ:**

Լուր ստանալով, որ օսմանյան բանակն արդեն մտել է Արարատյան դաշտ՝ շահ Աբասը հրամայում է գաղթեցվող բնակչությանն արագորեն փոխադրել Արաքսի աջ ափը: Գետանցման ժամանակ մեծ թվով մարդիկ խեղդվում են: Կենդանի մնացած հայերը բնակեցվում են Իրանի տարբեր նահանգներում:

Սպահանի մոտ Ջուղայի բնակիչները շուտով հիմնում են **Նոր Ջուղա** բնակավայրը:

Իրենց դաժանությամբ պարսիկներին չզիջեցին թուրքերը: Նրանք էլ շուրջ 100 հազար հայերի գերեվարեցին և վաճառեցին ստրկության: Այս բռնագաղթերի հետևանքով Հայաստանի տասնյակ գավառներ կորցրին իրենց բնիկ ազգաբնակչության զգալի մասը:

Կասրե-Շիրինի հաշտության պայմանագիրը: Թուրք-պարսկական պատերազմները որոշ ընդհատումներով շարունակվեցին մինչև 1638 թ., երբ օսմանյան բանակը գրավեց Բաղդադը:

Կասրե-Շիրինում 1639 թ. Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև կնքվեց **հաշտության պայմանագիր:** Հայաստանը կրկին վերաբաժանվեց: Թուրք-պարսկական սահամանագիծն անցնում է Ախուրյան գետով, ապա՝ Արաքսով մինչև Հայկական Պար, Փոքր Արարատից թեքվում հարավ և Վասպուրականի արևելակողմյան լեռներով ձգվում մինչև Միջագետք:

Հայաստանում օրսար տիրապետողները հաստատեցին իրենց վարչական կարգերը: Արևմտյան Հայաստանում կազմավորվեցին **Էրզրումի, Վանի,**

Կարսի, Ախալցխայի, Սեբաստիայի, Գիարբեքիի էյալեթները (վիլայեթներ):
 էյալեթների կառավարիչները՝ փաշաները, նշանակվում էին սուլթանի կողմից:

Արևելյան Հայաստանում պարսիկները կազմավորեցին *Երևանի, Նախիջևանի, Մակուի*, ավելի ուշ՝ *Գանձակի* և *Ղարաբաղի խանությունները*: Խանությունների կառավարիչները՝ խաները, նշանակվում էին շահի կողմից:

Հայ ժողովուրդն իր հայրենիքում հայտնվեց ազգային, կրոնական ու տնտեսական ծանր պայմաններում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ են ստեղծվել Օսմանյան կայսրությունը և Սեֆյան Իրանը: Ինչո՞ւ էին նրանք ձգտում տիրելու Հայաստանին:
2. Ե՞րբ է կնքվել Անասիայի պայմանագիրը: Ինչ էր նախատեսում այն:
3. Շահ Աբաս I-ը օսմանցիներին ի՞նչ տարածքներ զիջեց: Շահ Աբասը ե՞րբ սկսեց զիջած տարածքների վերագրավումը:
4. Ինչո՞ւ շահ Աբասը կազմակերպեց հայ ժողովրդի բռնագաղթը:
5. Որքա՞ն հայեր բռնագաղթեցվեցին: Իրանի ո՞ր մասերում բնակեցվեց Հայաստանից տեղահանված բնակչությունը:
6. Ե՞րբ է կնքվել Կասրե-Շիրիների պայմանագիրը: Քարտեզի վրա ցոյց տվեք Հայաստանի սահմանաբաժան գիծը:
7. Վարչական ինչ բաժանումների ենթարկվեցին Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սեֆյան Իրան, Օսմանյան կայսրություն, Անասիայի հաշտության պայմանագիր, շահ Աբաս I, Նոր Զուղա, Կասրե-Շիրիների հաշտության պայմանագիր, էյալեթ (վիլայեթ), փաշա, խանություն

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

1665 թ. Հայաստան այցելած ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչների նամակից՝ ուղղված ֆրանսիական թագավորին

Հասան-Կալայից (Վերին Բասեն) ... այն կողմ՝ մինչև պարսկական հողերը, կարելի է հանդիպել միմիայն անապատների... Այս երկիրն ամբողջովին ավերված է շահ Աբասի կողմից, որն այրել ու անմարդաբնակ է դարձրել բոլոր գյուղերը՝ բնակիչներին իր երկիրը տեղափոխելու նպատակով, իսկ մնացած սակավաթիվ մարդիկ, ինչպես նաև բոլոր գաղթեցվածները, քրիստոնյաներ են:

§ 40. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՇԽՈՒԺԱՑՈՒՄԸ

*Հայկական իշխանություններն ու ճմռվա-
դարում:* Հայոց անկախ պետականության ան-
կումից հետո օտար նվաճողները վարում էին
հայ իշխանական տները վերացնելու քաղաքա-
կանություն: Առանձին հայ իշխաններ, չդիմա-
նալով ճնշումներին, արտագաղթում էին:

Շատերն էլ սեփական կալվածքները փրկե-
լու նպատակով կամովին դրանք նվիրում էին
եկեղեցուն և, ընդունելով հոգևոր կոչումներ,
շարունակում էին տիրել իրենց կալվածքնե-
րին: *Այդպիսիներին անվանել են պարոնյրեր
(պարոն՝ աշխարհիկ, րեր՝ հոգևոր իշխան):*

Հայկական իշխանությունների մի մասը,
հատկապես լեռնային երկրամասերում, կարո-
ղացել է բավականին երկար գոյատևել: Արևե-
լյան Հայաստանում նման իշխանություններ
կային *Արցախում, Սյունիքում և Գեղարքունի-
քում:* Նրանց, ինչպես ասվել է, անվանում էին
մելիքություններ, իսկ տիրակալներին՝ մելիք-
ներ: *Մելիքների իշխանությունը ժառանգա-
կան էր:*

Արևմտյան Հայաստանում հայ ավատատե-
րերի իշխանությունները պահպանվել էին
գլխավորապես *Շապուխում, Մոկսում և Սասու-
նում:*

Այս առումով առանձնահատուկ տեղ ունի
Կիլիկիայի հյուսիս-արևելքում ընկած *Ջեյ-
թունը:* Տեղի հայությունը չենթարկվեց Օսմա-
նյան կայսրությանը: XVII դ. առաջին կեսին մի-
այն զեյթունցիները պարտավորվեցին տարե-
կան որոշակի հարկ վճարել, սակայն պահպա-
նեցին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը:

*Հայկական այս իշխանությունները հայկական
պետականության բեկորներ էին և խոշոր դեր են
խաղացել թուրքական ու պարսկական տիրա-*

Արգար դպիր Թոխաթեցի

պետության դեմ մղած ազատագրական պայքարում:

Հայաստանի ազատագրության համար պայքարը: Ազատության հասնելու և *ազգային պետականությունը վերականգնելու ձգտումը հայ ժողովրդի մեջ չէր մարել:* Ժամանակի հայ գործիչները չէին դադարում ելք որոնելուց, ուստի միջազգային իրադրության յուրաքանչյուր պատեհ առիթ նրանց մղում էր ազատագրական քայլերի: Սակայն սեփական ուժերն անբավարար էին: *Այդ ամենը մղում էր դաշնակիցների որոնմանը:* Հայ գործիչներին հույս էր ներշնչում օսմանցիների դեմ Բալկաններում և Եվրոպական այլ երկրամասերում քրիստոնյա ժողովուրդների պայքարը:

Հայ գործիչները դեռևս XV դարի կեսերից սկսել էին բանակցել Եվրոպական երկրների հետ՝ Կ. Պոլիսը թուրքերից հետ գրավելու նպատակով միասնական ճակատ ստեղծելու շուրջ:

1547 թ. *Էջմիածնում Սյրեփանոս Ե Սալմաստեցի կաթողիկոսը գաղղանի խորհրդակցություն է հրավիրում* մելիքների և բարձրաստիճան հոգևորականության մասնակցությամբ: Որոշվում է կաթողիկոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա օսմանցիների դեմ համատեղ պայքար կազմակերպելու նպատակով: Պատվիրակությունը մեկնում է Եվրոպա, սակայն 1551 թ. վերադառնում է հայրենիք՝ առանց արդյունքի հասնելու:

Հաջորդ կաթողիկոս *Միքայել Ա Սեբաստացին* ևս ակտիվ գործունեություն է ծավալում: Նրա նախաձեռնությամբ *Սեբաստիա քաղաքում 1562 թ. գումարված գաղղանի ժողովի* անունից ազնվականական ծագում ունեցող *Արգար դպիր Թոխաթեցու* ղեկավարությամբ պատվիրակություն է ուղարկվում *Հռոմ*: Միքայել Սեբաստացու ծրագիրը նախատեսում էր ինչպես Արևել-

յան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունը: Այս պատվիրակությունը ևս չի հասնում իր նպատակին:

Այդուհանդերձ, XVII դ. երկրորդ կեսից ազատագրական պայքարը ոչ միայն չթուլացավ, այլև նոր թափ ստացավ:

Հայ ժողովուրդը պայքարի նոր ժամանակաշրջան թևակոխեց պայքարի վերելքով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ովքեր էին կոչվում պարոնտեր:
2. Արևելյան Հայաստանում ի՞նչ իշխանություններն էին պահպանել իրենց գոյությունը:
3. Հայկական իշխանությունները Արևմտյան Հայաստանի ի՞նչ շրջաններում էին պահպանվել: Դրանցից ի՞նչն էր ամենակենսունակը:
4. XVI դ. հայ գործիչները ի՞նչ ելք էին գտել Հայաստանը ազատագրելու համար: Ինչո՞ւ էին նրանք համոզված, որ դաշնակիցներ կգտնեն այդ գործում:
5. Ո՞վ է հրավիրել 1547 թ. Էջմիածնի գաղտնի խորհրդակցությունը: Այն ի՞նչ որոշում ընդունեց:
6. Ի՞նչ նպատակով Եվրոպա մեկնեց Աբգար Թոխաթեցու պատվիրակությունը: Հասնո՞ւմ արդյոք այն իր նպատակին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Հայաստանի ազատագրության գործը ուշ միջնադարում հաջողություն չունեցավ:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Շապրախ, Մոկս, Զեյթուն, Սյուեհանոս Ե Սալմասպեցի, Միքայել Ա Սեբաստիացի, Աբգար Թոխաթեցի

§ 41. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական մշակույթի զարգացման առանձնահատկությունները: Հայաստանում օտարների տիրապետությունը արգելք դարձավ նաև մշակույթի ու գիտության զարգացման համար:

Այդուհանդերձ, հայ մշակույթը որոշակի առաջընթաց ունեցավ: Մշակույթում սկսեցին գերակշռել այն ճյուղերը, որոնք քիչ ծախսատար էին՝ մանրանկարչությունը, փայտագործությունը, գորգագործությունը, խաչքարային արվեստը, եկեղեցիների վերանորոգումը, որմնանկարչությունը և այլն:

Ուշ միջնադարի մշակութային կյանքի կարևոր առանձնահատկությունը հայկական գաղթօջախներում ստեղծված հայ մշակութային արժեքների փոխադրումն էր Հայաստան:

Գպրոցը: Չնայած քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակին ու անասելի կորուստներին՝ Հայաստանում շարունակվեցին նախորդ դարաշրջանի կրթական ավանդույթները: *Կրթական կենտրոններ հիմնվեցին նաև հայկական գաղթավայրերում:*

Տաթևի համալսարանում, որտեղ դասավանդում էր *Գրիգոր Տաթևացին,* ուսուցման համար օգտագործվում էին թվաբանության, քերականության, մարդակազմության, աստղաբաշխության վերաբերյալ հայ և օտար հեղինակների աշխատություններ: Այդ համալսարանը եղել է վարդապետական աստիճան շնորհող առավել հեղինակավոր կենտրոնը Հայաստանում:

Գրիգոր Տաթևացին 1408 թ. Տաթևից շուրջ հարյուր ուսանողների հետ տեղափոխվում է Մեծոփա վանք՝ նոր շունչ հաղորդելով Հովհաննես Մեծոփեցու առաջնորդությամբ գործող դպրոցին: Այն գոյատևեց մինչև XV դարի կեսերը:

XV դարի առաջին կեսին Սյունիքում գործել է *Հերմոնի դպրոցը՝* Հովհաննես Հերմոնացու առաջնորդությամբ:

Հայաստանի կրթական ու մշակութային առաջընթացին նպաստում է XVII դարի սկզբներին Սյունյաց աշխարհում հիմնված ևս մեկ հաստատություն՝ *Մեծ կամ Հարանց անապարի դպրոցը:*

Մովսես Տաթևացին 1620–ական թթ. հիմնադրում է *Հովհաննավանքի դպրոցը:* Վերջինս շուտով տեղափոխվում է Էջմիածին:

Հայկական դպրոցներ էին գործում նաև գաղթավայրերում՝ *Ղրիմում, Նոր Զուղայում* և այլուր:

Հայկական տպագրության սրբեկոմը. Հակոբ Մեղապարտ: Տպագրության գյուտը նոր փուլ նախանշեց և անգնահատելի դեր ունեցավ մշակույթի զարգացման գործում:

XVI դարում հայ մշակույթի ամենախոշոր նվաճումը Հակոբ Մեղապարտի կողմից հայկական տպագրության հիմնադրումն էր: Հայերեն առաջին տպագիր գիրքը՝ «*Ուրբաթագիրքը*», լույս տեսավ *Վենետիկում 1512 թ.:*

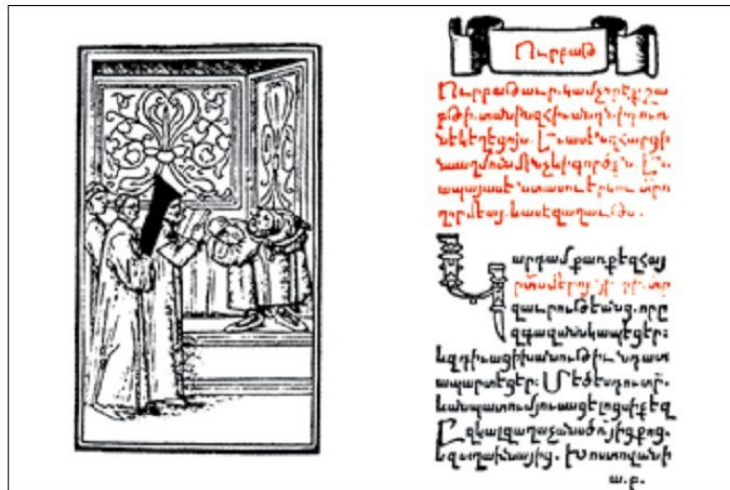
Հայ տպագրության մեջ հաջորդ քայլը կատարում է դիվանագիտական առաքելությամբ Հռոմ ուղարկված *Աբգար* դպիր *Թոխաթեցին:* Նա, հայերեն նոր տպատառեր պատրաստելով, *1565 թ. անցնում է Վենետիկ,* որտեղ էլ *տպագրում է փոմարացույց:*

Հայ գործիչները, օգտագործելով տպագրական գյուտի ընձեռած հնարավորությունները, նոր ուղի բացեցին հայության մեջ լուսավորության տարածման համար: Տպագրվեցին պատ-

Հակոբ Մեղապարտ

«Ուրբաթագիրք»՝ հայերեն առաջին տպագիր գիրքը

մական, հոգևոր, քերականագիտական, բնագիտական, աշխարհագրական և այլ բնույթի աշխատություններ:

Խաչատրուր Կեսարացու ջանքերով 1638 թ. *հայկական տպարան է սրբեղծվում Նոր Ջուղայում*: Այն հիմնվել էր ոչ թե Եվրոպայից բերված, այլ ամբողջապես տեղում պատրաստված տպագրական գործիքներով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայ մշակույթի և գիտության զարգացման համար XV–XVII դարերում ինչ խոչընդոտներ կային:
2. Մշակույթի ո՞ր բնագավառները սկսեցին գերակայել այդ ժամանակաշրջանում և ինչո՞ւ:
3. XV դ. սկզբին ո՞ր համալսարանն էր դարձել կրթական կարևոր կենտրոն:
4. Մինչև էրբ է գոյատևել Մեծոփա դպրոցը: Թվարկե՛ք Հայաստանում XV դ. գործող ուսումնական կենտրոններ:
5. XVII դ. Հայաստանում ինչ նշանավոր կրթօջախներ էին գործում:
6. Ո՞վ է հայ տպագրության հիմնադիրը: Ո՞րն է հայերեն առաջին տպագիր գիրքը: Ե՞րբ և որտե՞ղ է այն լույս տեսել: Ո՞ւմ անվան հետ է կապված հայկական տպագրության հաջորդ քայլը:
7. Նոր Ջուղայում էրբ և ո՞ւմ ջանքերով է հիմնադրվել հայկական տպարան:
8. Ինչ նշանակություն ունեցավ տպագրության գյուտը հայ մշակույթի հետագա զարգացման գործում:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեծոփա վանք, Հովհաննես Մեծոփեցի, Հերմոնի դպրոց, Մովսես Տաթևացի, Հովհաննավանքի դպրոց, Հակոբ Մեղապարտ, «Ուրբաթագիրք», Խաչատրուր Կեսարացի

§ 42. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ

Գիտությունը: Ավերիչ արշավանքներն ու օտարի տիրապետությունը հուսահատական տրամադրություններ էին առաջացնում հայության շրջանում: Պատահական չէ, որ ուշ միջնադարում ավելի շատ գրվում էին *մանր ժամանակագրություններ*, դեպքերի համառոտ արձանագրություններ, քան ստվարածավալ պատմական աշխատություններ:

Մեծարժեք ստեղծագործություն է *Թովմա Մեծովեցու* պատմությունը: Նա ներկայացրել է XIV դարի վերջին քառորդից մինչև XV դարի առաջին կեսը Հայաստանում ու հարակից երկրներում տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձությունները:

XVII դարում գրված կարևոր աշխատություններից է *Գրիգոր Դարանաղցու «Ժամանակագրությունը»*: Ականատես հեղինակն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Օսմանյան կայսրության քաղաքական կացության և հայ բնակչության վիճակի վերաբերյալ:

XVII դարի առաջին կեսին Հայաստանում տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձությունների հանգամանակի շարադրանք է *Առաքել Դավրիժեցու* մեծարժեք «*Գիրք պատմութեանց*» աշխատությունը:

XVII դարի աչքի ընկնող գործիչներից է *Զաքարիա Քանաքեղցին*: Նրա «*Պատմություն*» աշխատության մեջ նկարագրվում են ոչ միայն հեղինակի տեսած ու լսած դեպքերը, այլև Արշակունիների թագավորության հաստատումից հետո ընկած ժամանակաշրջանների համառոտ շարադրանքը:

Հայ մշակույթը զգալի հաջողությունների է հասել նաև գիտության այլ բնագավառներում: *Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»*-ը բնա-

Վիշապագորգ

գիտական ու հասարակագիտական շատ խնդիրների շուրջ բացատրությունների, մեկնությունների հանրագիտարան է:

XV դարի հայ նշանավոր գիտնականներից է կենսաբան ու բժիշկ **Ամիրդովլաթ Ամասիացին**:

Նա վաստակել էր բուժող բժշկի համբավ, դարձել օսմանյան սուլթանի անձնական բժիշկը: Նրա աշխատությունները բնագիտական ու դեղագիտական գիտելիքների շտեմարան են:

Արվեստը: Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դժվարին վիճակն իր կնիքն էր թողել նաև արվեստի վրա: Այդուհանդերձ, արվեստի որոշ բնագավառներ շարունակել են զարգանալ:

*Ջուղայի խաչքարերից,
որոնք XXI դարի սկզբին
գոհ գնացին ադրբեջանցիների
մշակութային փոշուրծան վայրագությանը*

XV դարի աչքի ընկնող բանաստեղծ էր *Մկրտիչ Նաղաշը*: Նա նաև լավ նկարիչ էր՝ նաղաշ, որից էլ ծագում է նրա անունը:

Հաջողություններն ակնառու էին մանրանկարչության բնագավառում:

Մեծ զարգացում էր ապրում *գորգագործությունը*: Հայկական գորգերն արտահանվում էին շատ երկրներ: Հայտնի էին հատկապես *վիշապագորգերը*:

Հայտնի արհեստավորներ էին նորջուղայեցիները: Նրանք ռուսաց *Ալեքսեյ ցարին նվիրեցին «Ալմասրե գահ»*: Նորջուղայեցի *Ասրվաձապուր (Բոզդան) Սալթանովը* ռուսական արքունիքում նկարիչ էր:

Նշանակալի զարգացում է ապրել նաև խաչքարային արվեստը: *Հայ խոջաները (խոջոր վաճառականներ) Հին Ջուղայի գերեզմանատարանը կանգնեցրել էին ավելի քան 10 հազար խաչքար*: Նրանց մի մասն արվեստի կատարյալ գլուխգործոց էր: Ցավոք, մեր օրերում ադրբեջանցի ջարդարարների կողմից լիովին ոչնչացվել է համաշխարհային արժեք ունեցող այդ հսկա գանձարանը:

«Ալմասրե գահ»

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էին XV–XVII դարերում խոջորածավալ պատմություններն իրենց տեղը զիջել մանր ժամանակագրություններին:
2. Ո՞ր իրադարձություններն են նկարագրված Թովմա Մեծովեցու աշխատության մեջ:
3. XVII դ. գրված ի՞նչ աշխատություններ կարող եք նշել, ո՞ւմ հեղինակությամբ են դրանք:
4. Գիտության ո՞ր բնագավառների հարցեր են արծարծվում Գրիգոր Տաթևացու աշխատության մեջ:
5. Ինչո՞վ է հայտնի Ամիրդովլաթ Ամասիացին:
6. Արվեստի ո՞ր բնագավառներն էին զարգանում XV–XVII դարերում: Ի՞նչ ճակատագիր ունեցան Ջուղայի ավելի քան 10 հազար խաչքարերը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գրիգոր Դարանաղցի, Առաքել Դավրիժեցի, Զաքարիա Քանաքեռցի, Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Մկրտիչ Նաղաշ, վիշապագորգ, Ասրվաձապուր Սալթանյան (Բոզդան Սալթանով), «Ալմասրե գահ»

ԵՐՐՈՐԴԻ ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. XV դարում Հայաստանը թուրքմենական քոչվոր կարա-կոյունլուների և ալ-կոյունլուների տիրապետության տակ էր: Նրանց միջև մղվող հաճախակի պատերազմների հետևանքով մեծապես տուժում էր Հայաստանի բնիկ հայ ազգաբնակչությունը: Հայաստանում իրենց համար սոցիալական հենարան ապահովելու նպատակով օտար իշխողները զգալի արտոնություններ ու իրավունքներ էին շնորհում Հայոց եկեղեցուն և հայ իշխանական տների շառավիղներին:

- *Քոչվոր ցեղերի տիրապետության շրջանում Հայաստանի դր մասերում սրբեղծվեցին մեղիքություններ:*

2. Հայկական անկախ պետության բացակայության պայմաններում ավելի էր կարևորվում Հայոց եկեղեցու դերը ազգապահպանության և ժողովրդի համախմբման գործում: Կարևոր էր կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատումը Էջմիածնում:

- *Ձեր կարծիքով որո՞նք են XV դարում Հայաստանում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունները:*
- *Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էր Ջհանշահը որոշակիորեն աջակցում հայերին:*

3. Օտար տիրապետության ներքո գտնվող հայ ժողովուրդը չէր կորցնում սեփական պետականությունը վերականգնելու ձգտումը: Հայ ժողովրդի համար աղետալի հետևանքներ ունեցան նաև թուրք-պարսկական պատերազմները, տեղահանություններն ու բռնի իսլամացումը: Չնայած այս ամենին՝ Հայաստանի լեռնային մի քանի շրջաններում հայերը պահպանել էին իրենց ինքնավարությունը կամ ստեղծել կիսանկախ իշխանություններ:

- *Համառոտ ներկայացրե՞ք թուրք-պարսկական պատերազմների արդյունքները:*
- *Հայերի բռնազաղթեցումը Իրան ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ:*
- *Հայկական ի՞նչ իշխանություններ կային ու՞ միջնադարում: Ինչո՞ւ XVI դարի հայ ազատագրական պայքարը չհասավ իր նպատակին:*

4. Չնայած անբարենպաստ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պայմաններին՝ հայ մշակույթը շարունակում էր զարգանալ և արձանագրել ձեռքբերումներ:

- *Ներկայացրե՛ք հայ մշակույթի այն բնագավառները, որոնցում ուշ միջնադարում արձանագրվել են ձեռքբերումներ:*
- *Նշե՛ք այս շրջանի հայ մշակույթի հայրնի գործիչների: Նրանցից ո՞ւմ կանանձնացնե՛իք, պատվե՛ք նրա մասին:*

ԵԶՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՌԱՐԱՆ

- Աթաբեկ** — Վրացական արքունիքում թագաժառանգի խնամակալը:
- Ամիրայություն** — Հայաստանի տարածքում ստեղծված վարչաքաղաքական միավոր արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում:
- Ամիրսպասալար** — Միջնադարյան վրացական թագավորությունում՝ սպարապետը:
- Աշխարհագիր** — Հարկերը կարգավորելու նպատակով հողերի, ունեցվածքի և բնակչության հաշվառումը:
- Ավատատիրություն** — Միջնադարյան հասարակության անվանումը. գերակշռող դարձավ հողի մասնավոր խոշոր սեփականությունը՝ ավատը:
- Բագիլիկ** — Աստիկ և միջնադարյան շրջանի տաճարային շինության ոճ. երկայնակի քառանկյունու ձև ուներ, որի ներսը բաժանված է երկու սյունաշարով:
- Գանձագին** — Առուվաճառքի ենթակա մասնավոր կալվածքների անվանումը:
- Գործակալություններ** — Պետական վարչություններ, որոնց միջոցով իրականացվում էր երկրի կառավարումն ու պաշտպանությունը:
- Գունդստարլ** — Կիլիկյան Հայաստանում բանակի ընդհանուր հրամանատարը՝ սպարապետը:
- Եղբայրություն (համքարություն)** — Միևնույն մասնագիտությամբ զբաղվող արհեստավորների միավորում՝ իրենց շահերը պաշտպանելու համար:
- Կանցլեր** — Կիլիկյան Հայաստանում արքունի քարտուղարություն գործակալության ղեկավարը. վարում էր բանակցություններ օտար երկրների ներկայացուցիչների հետ:
- Հակաունիթորներ** — Հայոց եկեղեցին քրիստոնեական մյուս եկեղեցիների հետ չմիավորելու կողմնակիցներ, ունիթորների հակառակորդներ:
- Հազարաշեն** — Տանիքի ճարտարապետական ոճ. ծածկի՝ իրար վրա բարձրացող քառակուսիները հետզհետե փոքրանալով՝ վեր են ածվում կոնի:
- Հայրենիք** — Հայաստանում հորից որդուն ժառանգաբար անցնող մասնավոր հողային խոշոր սեփականության անվանումը:
- Մամլուք** — Եգիպտոսի սուլթանի անձնական գվարդիայում ծառայող գնված ստրուկներ: 1250 թ. մամլուքները զավթեցին իշխանությունը Եգիպտոսում:
- Մարաջախտություն** — Կիլիկյան Հայաստանի բանակի սպառազինությամբ զբաղվող գործակալությունը:
- Շահապ** — Միջնադարում քաղաքի կառավարիչ՝ քաղաքագլուխ:
- Պայություն, պայլ** — Կիլիկյան Հայաստանում խնամակալության գործակալություն: Այն գլխավորող գործակալը՝ պայլը, թագավորի առաջին խորհրդականն էր, իսկ թագավորի բացակայության դեպքում փոխարինում էր նրան:
- Պարոնտեր** — Միջնադարում իրենց կալվածքներն ու տիրույթները կամովին եկեղեցուն նվիրած և հոգևոր կոչում ընդունած իշխաններ, ովքեր պահպանում էին իրենց իրավունքներն այդ տիրույթների նկատմամբ:

Սենսկալ — Արքունի պալատի կառավարիչ, տնօրինում էր արքունի եկամուտներն ու ծախսերը:

Սեպուհ — Նախարարական կամ իշխանական տների ժառանգների անունը:

Սպասալար — Կիլիկյան Հայաստանում արքունական հեծելազորի հրամանատարը:

Վարդապետարան — Բարձրագույն տիպի դպրոց միջնադարյան Հայաստանում:

Ունիթորներ — Միարարներ. Հայոց եկեղեցին մյուս քրիստոնյա եկեղեցիների հետ միավորելու կողմնակիցներ: Այդ որոշումն ընդունել էր 1307 թ. Սիսի եկեղեցական ժողովը, վերահաստատել էր Ադանայի ժողովը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 301 թ.** — Քրիստոնեության հռչակումը որպես Հայաստանի պետական կրոն
- 405 թ.** — Հայոց գրերի գյուտը
- 428 թ.** — Հայ Արշակունիների արքայատոհմի անկումը
- 850–855 թթ.** — Հակաարաբական հզորագույն ապստամբությունը. Հայաստանի ինքնավարության վերականգնումը
- 862 թ.** — Աշոտ Բագրատունու ճանաչվելը Հայոց իշխանաց իշխան
- 885 թ. օգոստոսի 26** — Գևորգ Գառնեցու կողմից Աշոտ Բագրատունուն Հայաստանի թագավոր օծելը
- 885–1045 թթ.** — Հայաստանի Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորությունը
- 890–914 թթ.** — Սմբատ I Բագրատունու գահակալությունը
- 894 թ.** — Հայոց բանակի հաղթանակը արաբների նկատմամբ Դոդսի ճակատամարտում
- 908–1021 թթ.** — Վասպուրականի թագավորությունը
- 914–928 թթ.** — Աշոտ II Երկաթի գահակալությունը
- 921 թ.** — Արաբների պարտությունը Սևանի ճակատամարտում
- 948 թ.** — Կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը Աղթամարից Արգիշայի վանք
- 953–977 թթ.** — Աշոտ III Ողորմածի գահակալությունը
- 961 թ.** — Անիի հռչակվելը մայրաքաղաք
- 963–1065 թթ.** — Կարսի (Վանանդի) թագավորությունը
- 977–990 թթ.** — Սմբատ II Բագրատունու գահակալությունը
- 978–1113 թթ.** — Տաշիր–Ձորագետի (Լոռու) թագավորությունը
- 987–1170 թթ.** — Սյունիքի թագավորությունը
- 990–1020 թթ.** — Գագիկ I Բագրատունու գահակալությունը
- 998 թ.** — Ծումբի ճակատամարտում հայոց բանակի հաղթանակը
- 1001 թ.** — Տայքի կյուրապաղատության բռնակցումը Բյուզանդիային
- 1001 թ.** — Անիի Կաթողիկե մայր տաճարի կառուցման ավարտը
- 1045 թ.** — Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության անկումը
- 1054 թ.** — Տուրքիլի գործի ներխուժումը Հայաստան
- 1071 թ.** — Մանազկերտի ճակատամարտը. Բյուզանդիայի պարտությունը սելջուկներից
- 1080–1198 թթ.** — Ռուբինյան իշխանությունը Կիլիկիայում
- 1098 թ.** — Վահկա բերդի գրավումը բյուզանդացիներից. Վահկան՝ Ռուբինյան իշխանության կենտրոն
- Մոտ 1130 թ.** — Հայկական առաջին դատաստանագրքի (Դավիթ Ալավկաորդու «Կանոններ») ստեղծումը
- 1151–1292 թթ.** — Հռոմկլան՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսության նստավայր
- 1169–1175 թթ.** — Մլեհ Ռուբինյանի գահակալությունը
- 1173–1375 թթ.** — Սիսը՝ Կիլիկյան Հայաստանի մայրաքաղաք
- 1184 թ.** — Դատաստանագրքի կազմումը Մխիթար Գոշի կողմից

- 1185 թ.** — Սարգիս Զաքարյանի նշանակվելը վրաց գորքի ամիրսպասալար (սպարապետ)
- 1187–1219 թթ.** — Լևոն II Ռուբիկյան, 1198 թ. հունվարի 6-ից՝ Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր
- 1198–1375 թթ.** — Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը
- 1226 թ.** — Զաքելի և Հեթումի ամուսնությունը. Հեթումյանների արքայատոհմի հաստատումը Կիլիկիայի հայոց գահին
- 1236–1244 թթ.** — Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից
- 1254 թ. աշուն** — Հայ-մոնղոլական պայմանագրի կնքումը Կարակորումում Մանգուխանի և Հեթում I-ի միջև
- 1265 թ.** — Սմբատ Գունդստաբլի դատաստանագրքի ստեղծումը
- 1266 թ.** — Սամցխե-Ջավախք հայ-վրացական իշխանության ստեղծումը
- 1266 թ.** — Մառիի ճակատամարտը
- 1280-ական թթ. սկիզբ** — Գլաճորի համալսարանի հիմնադրումը
- 1292–1441 թթ.** — Միսը՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսության նստավայր
- 1307 թ.** — Միսի եկեղեցական ժողովի գումարումը. ունիայի (միություն) մասին որոշման ընդունումը
- 1340–1410 թթ.** — Գրիգոր Տաթևացի
- XIV դ. երկրորդ կեսից 1412 թ.** — Տաթևի համալսարանի գործունեությունը
- 1373–1375 թթ.** — Լևոն VI Լուսինյանի գահակալությունը
- 1441 թ.** — Մայր Աթոռի վերահաստատումը Ս. Էջմիածնում
- 1461 թ.** — Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության հիմնումը
- 1465 թ.** — Սմբատ Արծրունու օծվելը Հայոց թագավոր Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցում
- 1512 թ.** — Հայկական տպագրության հիմնադրումը. «Ուրբաթագրքի» տպագրումը Հակոբ Մեղապարտի կողմից Վենետիկում
- 1547 թ.** — Էջմիածնի գաղտնի խորհրդակցության գումարումը Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ
- 1555 թ.** — Օսմանյան և Սեֆյան տերությունների միջև հաշտության պայմանագրի կնքումը Ամասիայում
- 1562 թ.** — Հայաստանի ազատագրության նպատակով գաղտնի ժողովի գումարումը Սեբաստիայում Միքայել Ա Սեբաստացի կաթողիկոսի գլխավորությամբ
- 1604 թ. օգոստոս** — 300 000 հայերի բռնագաղթեցումը Իրան
- 1638 թ.** — Հայկական տպարանի հիմնումը Նոր Զուղայում Խաչատուր Կեսարացու կողմից
- 1639 թ.** — Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև հաշտության պայմանագրի կնքումը Կասրե-Շիրինում

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԺԻՆ II. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱՐԳԱՅԱԾ ՄԻՋՆԱԳԱՐՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ VI. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 19. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ	78
§ 20. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍՄԲԱՏ I-Ի ԵՎ ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹԻ ՕՐՈՔ	82
§ 21. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՋՈՐԱՅՈՒՄԸ	87
§ 22. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻՆ ԵՆԹԱԿԱ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	92
§ 23. ԱՆԻԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ	96
§ 24. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	98

ԳԼՈՒԽ VII. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐՆ ՕՏԱՐ ՆՎԱՃՈՂՆԵՐԻ ԴԵՄ: ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐ

§ 25. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԹՅՈՒՐՔ-ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԸ	102
§ 26. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	105
§ 27. ՊԱՅՔԱՐ ՕՏԱՐ ՆՎԱՃՈՂՆԵՐԻ ԴԵՄ XIII-XIV ԳԱՐԵՐՈՒՄ	110

ԳԼՈՒԽ VIII. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

§ 28. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ	114
§ 29. ՌՈՒԲԻՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ	117
§ 30. ԼԵՎՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾ	120
§ 31. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIII-XIV ԳԱՐԵՐՈՒՄ	124
§ 32. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ	128

ԳԼՈՒԽ IX. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ X-XIV ԳԱՐԵՐՈՒՄ

§ 33. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	132
§ 34. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	134
§ 35. ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ԲՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	136
§ 36-37. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ	138
ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ	143

ԲԱԺԻՆ III. ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԳԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ X. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XV ԳԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XVII ԳԱՐԻ ԿԵՍԵՐԸ

§ 38. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XV ԳԱՐՈՒՄ	146
§ 39. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVI ԳԱՐՈՒՄ ԵՎ XVII ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ	150
§ 40. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՇԽՈՒԺԱՅՈՒՄԸ	154

ԳԼՈՒԽ XI. ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԳԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

§ 41. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	158
§ 42. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ	161
ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ	164

ԵԶՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՌԱՐԱՆ 166

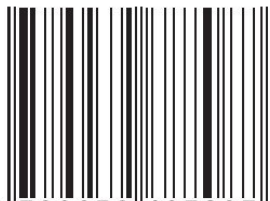
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ 168

7

ՀԱՅՈՑ ԳԱՏԱՐԻԹՅՈՒՆ

Վաճառքի ենթակա չէ:

9 789939 687087

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

www.zangak.am
www.book.am

